

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

DİLLƏRARASI ƏLAQƏLƏR VƏ İNTERFERENSİYA PROBLEMİ

İxtisas: 5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji
dilçilik

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Kəmalə Avadır qızı Cəfərova**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin
Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponəntlər: akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
Möhsün Zelləbdirin oğlu Nağısoylu

filologiya elmləri doktoru, professor
Leyla Orxan qızı Vəzirova

filologiya elmləri doktoru, professor
Afət Musa qızı Abbasova

filologiya elmləri doktoru, dosent
Vələh Bayram oğlu Nəsiyov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət
göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Rəhilə Hüseyn qızı Quliyeva

Dissertasiya şurasının elmi
katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Suad Arif qızı Əfəndiyeva

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Tamizə Həsən qızı Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dillərarası əlaqələr dilçilik ədəbiyyatında iki dilin təması, bu təmas zamanı onların bir-birinə qarşılıqlı təsiri və nəticədə onlarda baş verən dəyişikliklər kimi şərh edilir. Bu cür əlaqələr dilçiliyə çoxdan məlum olsa da, onların əhatə dairəsi hələ tam müəyyən edilməmişdir. Bununla belə, dil əlaqələri problemi ilə bağlı linqivistikanın bütün sahələrini əhatə edəcək tədqiqatların aparılması dilçilərin daima diqqət mərkəzindədir.

Araşdırılan mövzunun aktuallığını bir neçə cəhətdən izah etmək olar.

İlk növbədə, onu qeyd etmək lazımdır ki, dil əlaqələri nəzəriyyəsi özü çox mürəkkəb və çox şaxəlidir. Bununla belə, dil əlaqələri məsələsi nəzəri dilçilikdə müəyyən qədər tədqiq olunmuş, lakin bu problem müqayisəli aspektdə hələ, demək olar ki, kifayət qədər və sistemli şəkildə tam araşdırılmamışdır.

Digər cəhət interferensiya hadisəsi ilə bağlıdır. Müasir dövrdə bilavasitə qloballaşma ilə sıx bağlı olan interferensiya məsələsində daha böyük boşluq vardır, çünki qloballaşma prosesinin dilə təsirini əks etdirən, cəhətlərini araşdıran fundamental əsərlər çox azdır. Halbuki bu prosesdə interferensiyanın dilə təsiri bir çox problemləri daha da aktuallaşdırır, sistemli və kompleks araşdırmalar aparılmasını zəruri edir.

Xarici dillərin öyrənilməsi prosesini sürətləndirmək və keyfiyyətini yüksəltmək müasir dövrün mühüm problemlərindəndir. Bu baxımdan azərbaycanlı tələbələrin qlobal dil kimi ingilis dilinə mükəmməl yiyələnməsini təmin edən amillərin, buna mane olan səbəblərin müəyyənləşdirilməsi çox vacibdir. Təcrübə göstərir ki, ingilis dilini öyrənən azərbaycanlı tələbələr ana dili ilə ingilis dilinin interferensiyasından irəli gələn səhvlərə daha tez-tez yol verirlər. Ona görə də, interferensiya probleminin araşdırılması bu baxımdan da aktualdır.

Mövzunun aktuallığının daha bir cəhəti isə dillərarası əlaqələr fonunda interferensiya probleminin həllinin hələ tam tapılmaması, mübahisəli olaraq qalmasıdır. Dilçilər tərəfindən (xüsusilə Azərbaycan dilçiləri arasında) bu məsələyə lazımınca diqqət yetirilməmişdir.

Aparılmış tədqiqatlar isə çox zaman məhdud olmuşdur. Təkcə onu demək kifayətdir ki, son 10 il ərzində respublikamızda interferensiya problemi ilə bağlı barmaqla sayılacaq qədər az tədqiqat işləri aparılmışdır. Xarici dilçilik məktəblərində bu problemin tədqiqinə dair saysız-hesabsız monoqrafiyalar, məqalələr yazılsa da, hələ də prinsipial məsələlərdə ümumi bir razılıq əldə olunmamışdır. Bu əsasən aşağıdakı məsələlərdə özünü daha qabarıq göstərir:

1. Dil əlaqələrinin nə zaman meydana gəlməsi və onun inkişaf istiqamətlərinin tam müəyyənləşdirilməməsi.

2. Təmassız dil əlaqələri şəraitində yaranan interferensiyanın mahiyyətinin tam açılmaması.

3. Qlobal dil kimi ingilis dilinin əksər ölkələrdə yayılması səbəbindən müasir dövrdə ümumi xarakterə malik təmassız dil əlaqələri şəraitində bilinçvizm nəzəriyyəsinin Azərbaycan dilçiliyində kifayət qədər tədqiq edilməməsi.

4. Bilinçvinqin statusunun, onun dil səriştəsinin müəyyən edilməsində müəyyən meyarın olmaması.

5. Bütövlükdə ikidillilik problemində bir sıra mübahisəli məsələlərin mövcudluğu, hər şeydən əvvəl ikidillilik məfhumunun özünün mübahisə doğurduğu bir problem kimi hələ də həllini gözləyir.

Yuxarıda sadalananlar mövzunun aktuallığını şərtləndirən ən mühüm amillərdən biri olduğu kimi, istinad etdiyimiz tədqiqatların hamısı bir daha onu sübut edir ki, dil əlaqələri və ondan qaynaqlanan bilinçvizm və interferensiya məsələləri dilin tarixi kökləri ilə bağlı olduğundan mürəkkəb və aktual bir problemdir. Məhz bu baxımdan, tədqiqat işinin əsasını təşkil edən həm dil əlaqələri, həm də interferensiya problemi təkcə dilçiliyin deyil, bir çox elm sahələrinin obyektinə olmuşdur. Bu problemin işlənmə dairəsi çox genişdir. Belə ki, dil əlaqələrinin nəzəriyyəsi sahəsində tədqiqat işi aparan, aşağıda qeyd olunan alimlərin: A.A.Axundov, V.İ.Aslanov, N.X.Məmmədov, R.A.Heydərov, İ.A.Boduen de Kurtene, V.A.Vinoqradov, L.V.Şerba, M.Daff, Ç.A.Ferqyuson, U.Vaynrayx və digərlərinin əsərləri.

Dil əlaqələri problemi sosiolinqvistik kontekstdə: V.M.Dobov, V.T.Klovov, L.İ.Barannikov, N.Boretski, N.B.Meçkovskaya, A.Y.Rusakov, Ə.Ə.Rəcəbli və başqaları.

Dillərin qarşılıqlı təsirinin ümumlingvistik və sosiolingvistik problemlərinə Y.D.Deşeriyev, M.B.Mixaylov, F.Sariyev, F.P.Filin, Y.A.Jluktenko, V.Y.Rozentsveyq, Y.A.Süleymanov və digərləri.

Bilingvizm və interferensiya problemləri üzrə: Y.D.Polivanov, E.Xaugen, U.Vaynrayx, V.V.Alimov, Y.M.Vereşaqin, Y.D.Deşeriyev, K.Z.Zakiryarov, N.S.Trubetskoy, R.İ.Həşimov, Ə.Ə.Rəcəbli, E.H.Həməzəyeva və başqaları.

Bilingvizmin psixoloji aspektdən tədqiqində: İ.A.Zimnyaya, A.A.Leontyev, A.İ.Novikov, A.A.Zalevskaya, Y.N.Vinarskaya, F.Ə.İbrahimbəyov və digərləri.

Xarici dillərin mənimsənilməsi və tədrisinin müasir konsepsiyaları üzrə: Y.M.Vereşaqin, D.İ.İzarenkov, V.Q.Kostomarov, V.Q.Qak, Y.N.Karaulov, Y.Kuriloviç, G.Hüseynzadə və başqaları.

Fonetik, leksik-semantik, qrammatik tədqiqatlarda: V.Q.Torsuyev, L.P.Zinder, S.İ.Bernşteyn, L.L.Kasatkin, F.Veysəlli və digərlərinin əsərləri qoyulmuş məsələlərin tədqiqatı və həlli üçün nəzəri əsas təşkil edir.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini bir-biri ilə sıx əlaqədə olan müxtəlif sistemli dillər təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini isə dillərarası əlaqələrin yaranma səbəbləri, dillərin interferensiyası zamanı fonetik, leksik-semantik və qrammatik səviyyələrdə baş verən hadisələrin təhlili təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dillərarası əlaqələr zəminində təzahür edən interferensiyanın dillərə təsiri nəticəsində yaranan problemləri araşdırmaq, bilingvizmin sosiolingvistik problem kimi qarşıya qoyduğu məsələlərə aydınlıq gətirmək, ingilis dilində danışan azərbaycanlı tələbələrin nitqində interferensiya hadisəsini fonetik, leksik-semantik, qrammatik səviyyələrdə təhlil etmək tədqiqatın qarşısında əsas məqsəd kimi qoyulmuşdur. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- dillərarası əlaqələrin yaranma və tədqiqi tarixini, yaranma səbəblərini işıqlandırmaq;

- "dil əlaqələri" termini ilə bağlı mövcud fikirləri tənqidi şərh etmək;

- ingilis-Azərbaycan dil əlaqələrinin tarixinə ekskurs edərək, bu əlaqələrin təşəkkülünün xarakterik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq;

- bilinqvizmin yaranma səbəblərini üzə çıxarmaq;
- elmin müasir nailiyyətlərini nəzərə alaraq dil əlaqələri, bilinqvizm, diglossiya, interferensiya, prosodiya və kod keçidi anlayışları arasındakı əlaqəni aydınlaşdırmaq;
- interferensiya ilə əlaqəli mövcud konsepsiyaları işıqlandırmaq;
- dilin fonetik sistemində prosodiya və intonasiya səviyyələrini fərqləndirmək;
- interferensiya nəticəsində dildə baş verən sapmalar və onların linqvistik səbəblərini üzə çıxarmaq;
- interferensiyanın növlərini, habelə onların ikinci və ya ana dilinə mənfi və müsbət təsirlərini müəyyən etmək;
- interferensiya şəraitində yaranan dil dəyişikliklərinə təsir edən xarici və daxili amilləri aşkarlamaq;
- ingilis dilində danışan azərbaycanlı tələbələrin nitqində fonetik, leksik-semantik və qrammatik səviyyələrdə interferensiyadan irəli gələn səciyyəvi səhvləri müəyyənləşdirmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatda müşahidə, şifahi və yazılı nitq eksperimenti, nəticələrin riyazi-statistik analizi, müqayisəli-tarixi və kontrastiv-tipoloji metodlardan istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Dillərarası əlaqələrin yaranma səbəblərini araşdırarkən ilk növbədə dillərin tarixi inkişaf yolu, onların cəmiyyətin inkişafında rolu, bütün dövrlərdə aktual olan miqrasiya məsələləri və sosiolinqvistik, etnolinqvistik və psixolinqvistik amillər də nəzərə alınmalıdır.

2. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ingilis dilindən alınma sözlərin olması ingilis-Azərbaycan dil əlaqələrinin mövcudluğunun göstəricisidir.

3. Dil əlaqələrinin növlərini və dillərin qarşılıqlı təsirinin nəticələrini öyrənərkən həm linqvistik, həm də ekstralinqvistik amillər nəzərə alınmalıdır.

4. İnterferensiya ya dil əlaqələri zamanı, ya da qeyri-dillərin fərdi mənimsənilməsi zamanı, yaranan ikidillilik şəraitində dil sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi kimi şərh olunur;

5. Kod keçidi bilinqvizmin nitqində iki dilin vahidlərindən növbəli şəkildə istifadəsidir;

6. İkinci dilin mənimsənilməsində ana dilinin həm müsbət, həm də mənfi təsiri vardır;

7. Prosodik-intonasiya səpmaları həmişə üst-üstə düşməyən müxtəlif amillərin təsirinin mahiyyətini təşkil edir;

8. Azərbaycanlı tələbələrin ingilis nitqindəki fonetik, leksik-semantik və qrammatik səviyyələrdə səpmalar ingilis və Azərbaycan dillərinin tipoloji fərqləri, onların nitqinə ana dilinin təsiri, ingilis dilinə yiyələnmə dərəcəsi və təbii ingilis dil mühitinin olmaması ilə şərtlənir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada müxtəlif sistemli dillərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsindən yaranan interferensiyanın həmin dillərdə yaratdığı problemlər üzə çıxarılır və onların həlli yolları göstərilir. İngilis dili daşıyıcıları ilə müntəzəm əlaqələrin olmadığı şəraitdə tələbələrin ingilis nitqində baş verən fonetik, leksik-semantik və qrammatik səviyyələrdə interferensiya təzahürləri müəyyənləşdirilir. Həmçinin, dillərarası interferensiyanın müxtəlif sistemli dillərin fonetik, leksik-semantik və qrammatik səviyyədə qarşılıqlı təsirinin hərtərəfli təsviri geniş faktiki materiallar əsasında aparılır. Azərbaycanlı tələbələrin ingilis nitqində prosodik intonasiya və interferensiyanın müxtəlif linqvistik və ekstralingvistik xüsusiyyətləri kompleks şəkildə təhlil edilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. İşin nəzəri əhəmiyyəti dil əlaqələri nəzəriyyəsinin inkişafı ilə, xüsusən də dil dəyişməsinin səbəbi kimi interferensiya ilə bağlı müddəalar əlaqələndirilir. Prosodiya və intonasiyanın dil sistemindəki yeri, prosodik-intonasiya interferensiyasının səbəbləri və növləri tədqiq edilmişdir, müxtəlif strukturlu dillərin intonasiya sistemlərinin universal, tipoloji və milli-spesifik xüsusiyyətləri aşkar edilmişdir. Tələbələrin ingilis dili nitqində intonasiya komponentlərinin qarşılıqlı təsir mexanizmi açıqlanır.

Dissertasiya işinin praktik əhəmiyyəti onunla təsdiq olunur ki, işin nəticə və materiallarından ümumi dilçilik, linqvokulturologiya, mədəniyyətlərarası əlaqələr, dil əlaqələri, sosiolingvistika və linqvoölkəşünaslıq fənləri üzrə dərs vəsaitləri və mühazirə kurslarının hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin aprobeiası və tətbiqi. Dissertasiya işinin mövzusu ilə bağlı iddiaçının məqalə, tezis və müddəaları Respublikada, eləcə də xarici ölkələrdə, beynəlxalq indeksli elmi məcmuə, jurnal və

toplularda, beynəlxalq və Respublika elmi konfranslarında məruzə edilib çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 6 səhifə, 10187 işarə, I fəsil – 41 səhifə, 80780 işarə, II fəsil – 60 səhifə, 115627 işarə, III fəsil – 49 səhifə, 95012 işarə, IV fəsil – 54 səhifə, 100676 işarə, nəticə – 4 səhifə, 6583 işarədir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 408 865 işarə təşkil edir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metod və üsulları müəyyənləşdirilir, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti şərh olunur, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar qeyd olunur, işin aprobasiyası, dissertasiyanın quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “**Dillərarası əlaqələrin öyrənilməsinin konseptual əsasları**” adlanan birinci fəslində dillərarası əlaqələr tarixi aspektdən araşdırılır, dil əlaqələri nəzəriyyəsinin əsas məsələləri şərh olunur, dil əlaqəsi termininə münasibət bildirilir, ingilis və Azərbaycan dil əlaqələrinin tarixi, əlaqəli dilçilik, yerli və xarici dilçilikdə dillərarası və mədəniyyətlərarası əlaqələrin ümumi nəzəri məsələləri tədqiq olunur.

“**Dillərarası əlaqələr tarixi aspektdə**” adlanan birinci paragrafda qeyd olunur ki, dil əlaqələri və ikidillilik sahəsində ciddi araşdırmalara U.Vaynrayxın 1953-cü ildə məşhur “Dil əlaqələri” əsərinin nəşri ilə start verilib. Onu da əlavə edək ki, bu sahədə bir qədər əvvəl L.Papa və E.Hauqenin ABŞ-dakı portuqal və norveçli mühacirlərin dil təmaslarına dair əsərləri, üstəlik, E.Hauqenin

“Amerikada norveç dili: ikidilli davranışın öyrənilməsi” adlı ikicildlik əsəri bu sahədə işlənən klassik əsərlərdən hesab olunur.

Son illərdə əlaqəli dilçiliyin ən müasir təsvirini təqdim etmək məqsədi daşıyan bir sıra dəyərli əsərlər meydana çıxdı. 1987-ci ildə Appel və Muyskenin dillərarası əlaqələr ilə bağlı dil dəyişikliyinə diaxronik aspektlərini özündə ehtiva edən dərsliyi bu sahədə yazılan ilk işlərdən biri sayılır. 1988-ci ildə S.Tomason və T.Kaufmanın işıq üzü görmüş monoqrafiyası isə tipoloji dilçilik kontekstində dil təmaslarına dair ən təsirli və daha çox istinad edilən əsərlərdən biri olaraq qalır. 2001-ci ildə S.Tomason “Dil əlaqəsinə giriş” adlı dərsliyində linqvistik sahələr, dilin saxlanması və dəyişdirilməsi, eləcə də əlaqədə olan dillər də daxil olmaqla tarixi linqvistik aspektlər vurğulanırdı. D.Uinford dil əlaqələrini tarixi aspektdən tədqiq edərkən bu təmasların tarixi aspektlərini kod keçidi hadisəsi ilə əlaqələndirən ilklərdən biri olmuşdur. 2003-cü ildə isə M.Clyne *Dynamics of language contact*¹ – *Dil təmaslarının dinamikası* adlı əsərində kod keçidi, fərdi və sosial ikidilliliyin sintezini immiqrant dillərinin Melburn korpusunun ətraflı müzakirəsi ilə birləşdirirdi. Doğrusu, bu kimi dərin və təlqinedici əsərlərin müəlliflərinin izi ilə getmək çətinidir. Lakin bu müəlliflərin (Myers-Scotton, Uinford, Green, Vaynrayx, Maschler və s.) izləri ilə getmək istəyimizin səbəbi dillərarası əlaqələrin tədqiqində bir sıra aspektlərə diqqəti artırmaq arzusundan irəli gəlir:

Birincisi, D.Uinford² və Myers-Scotton³ istisna olmaqla, əksər araşdırmalar dil təmaslarının sinxron (fərdi və sosial) və ya diaxron aspektləri üzrə tədqiq olunmaqda davam edir. D.Uinfordun araşdırmaları istisnalıq təşkil edir, çünki o öz araşdırmalarının bir fəslini kod keçidinin müzakirəsinə, növbəti fəslini isə ikinci dilin mənimsənilməsi ilə bağlı müzakirələrin aparılmasına həsr edib. D.Uinfordun müzakirələrində bilinqvin dili mənimsəməsi, dilin

¹ Clyne, M. *Dynamics of Language Contact*: [Electronic resource] / – Cambridge University, 2003. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511606526>

² Winford, D. *Creoles in the context of Contact Linguistics*: [Electronic resource] / – New York, 1998. <http://dwinford@ling.ohio-state.edu>.

³ Myers-Scotton, C. *Social Motivations for Codeswitching: evidence from Africa* / C. Myers-Scotton. – Oxford: Clarendon Press, – 1993. – 172 p.

işlənməsi aspektləri, eləcə də müxtəlif sahələri birləşdirən kompleks nəzəri yanaşmalar çatışmır. Myers-Scottonun müzakirələri isə əksinə, tamamilə Matrix Language Frame modelinin təqdimatına həsr edilmişdir və modelin tətbiq olunduğu ayrı-ayrı sahələr ən müasir məlumatları əhatə edir.

İkincisi, bizdə belə təəssürat yaranır ki, bu perspektivdə ikidilliliyin tədqiq edilməsi, həm danışmaq-analitik, həm də “rasional seçim” kodlarının dəyişdirilməsi modelləri əhatə edilir və bilinqvin dilinin emalının bəzi modellərinə geniş yer verilir. Eyni zamanda bilinqvlərin ünsiyyətinin məqsəd və niyyətləri, onların nitq strategiyaları və dilin emalı imkanları istənilən nitq istehsalının və potensial dil dəyişikliyinə əsasını təşkil edir. Buna görə də, dil əlaqələri nəticəsində yaranan dəyişiklikləri şərh edən zaman bunlar nəzərə alınmalıdır.

Üçüncüsü, dil tədqiqatçıları arasında dillərarası əlaqələrə maraq artsa da, hətta dillərarası əlaqələrin struktur nəticələri haqqında bir sıra ümumiləşdirmələr təklif edilsə də, bu əlaqələr sınaqdan keçirilmiş və müzakirə edilmiş olsa da, tipoloji yönümlü dillərarası əlaqələrin strukturu hələ də yoxdur.

Dördüncüsü, funksionallıq baxımından dil əlaqəsinə hələ də kompleks yanaşma formalaşdırılmayıb. Belə bir perspektiv dilə, sosial fəaliyyətə, ünsiyyətə və məqsədyönlü baxışa əsaslanır. Nəticə etibarlı ilə bilinqlərə dildən məqsədlərə çatmaq üçün istifadə edən aktyorlar kimi baxılır və dilin bütün kodları, ayrı-ayrı strukturları – konstruksiyaları, söz formaları, intonasiya və s. seçilməsi məqsədyönlü fəaliyyətə aid edilir.

Birinci fəslin ikinci paragrafı **“Dil əlaqələri nəzəriyyəsinin əsas məsələləri”** adlanır.

Dil əlaqələrinə aid məsələlər, ümumi mənada, üç əsas problemə – ikidillilik, interferensiya və dil əlaqələri zəminində dillərin konvergensiyaalarına aiddir. Y.V.Rozentsveyqin tərifinə görə, *“ikidillilik (bilinqvizm) iki dilə sahib olmaq və şifahi ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq onların alternativ istifadəsidir.”*⁴ “İkidillilik” termini bəzən yanlış olaraq Ç.Ferqüson tərəfindən təqdim edilən “diqlossiya” termini

⁴ Розенцвейг, В.Ю. Языковые контакты: лингвистическая проблематика / В.Ю. Розенцвейг. – Л., Наука, –1972. – с.4.

ilə eyniləşdirilir. *“Diqləssiya eyni bir dilin müxtəlif funksional sferalarda işlədilən iki formasının mövcudluğu”*.⁵

İnterferensiya dil əlaqələri nəzəriyyəsinin əsas anlayışlarından biridir. U.Vaynrayxın təbirincə desək, dil əlaqələri zamanı bilinqvin birdən çox dil bilməsi nəticəsində nitqində baş verən dil normalarından yayınma halları kimi müəyyən edilir.⁶ Hazırda bu tərif ümumən qəbul edilir və əksər dilçilər tərəfindən bəzi hallarda cüzi dəyişikliklər və dəqiqləşdirmələrlə istifadə olunur. U.Vaynrayx vurğulayır ki, interferensiya təkcə ayrı-ayrı fərdlərin bilinqv olmalarına görə onların nitqinin xüsusiyyəti deyil. İnterferensiya həm də bilinqlərin nitqində kök salması və sonrakı nəsillər tərəfindən çoxalması ilə özünü göstərir.

İ.Lehiste hesab edir ki, *“interferensiya dogma və ikinci dillər arasında mövcud fərqliliklər baxımından baş verir”*.⁷ Blinqvlərin ikinci dilində fonetika və fonologiya səviyyəsində ana dilinin təsiri ilə yaranan fərqli tələffüz və intonasiya faktlarını izah etmək üçün istifadə olunan substrat interferensiya anlayışı demək olar ki, bütün dilçilər tərəfindən qəbul edilir. Lakin söhbət qrammatik səviyyədə interferensiyadan gedirsə, onun tərəfdarları xeyli az görünür. Məsələn, D.Bickerton hesab edir ki, bu halda qrammatik interferensiyanın substrat izahatları inandırıcı deyil. Onun fikrincə, ehtimal olunan substrat mənbələrini tez-tez müəyyən etmək mümkün olmasına baxmayaraq, nəzəriyyə dil substratının bəzi qrammatik xüsusiyyətlərinin nə üçün interferent təsirə malik olduğunu, digərlərinin isə olmadığını izah edə bilmir.⁸

Dil əlaqələri nəzəriyyəsində mühüm rol oynayan, dil hadisələrindən sayılan substrat superstrat və adstrat məsələləri uzun müddətdir ki, dilçilikdə müzakirələrə səbəb olub və olmaqdadır.

⁵ Швейцер, А.Д. Современная социолінгвистика. Теория. Проблемы. Методы / А.Д. Швейцер. – Москва: Наука, – 1977. – с.117.

⁶ Вайнрайх, У. Языковые контакты: состояние и проблемы исследования Пер. с англ. и коммент. Ю.А.Жлуктенко / У. Вайнрайх. – Киев: Вища школа, – 1979. – с.22.

⁷ Lehiste, I. Lectures on language contact / I.Lehiste. – Cambridge, Massachusetts: MIT Press, – 1988. – p.13.

⁸ Bickerton, D. Roots of language. / D. Bickerton. – Massachusetts: Karoma Publishers – 1981. – p.49.

Substrat (latın dilində *sub* ‘alt’ və *stratum* ‘qat, təbəqə’ sözlərindən) əvvəllər həmin ərazidə mövcud olmuş, sonradan isə gəlmə dilin məğlub etdiyi, lakin ona qarışmış və onda müəyyən izlər buraxmış yerli dildir.⁹

Substrat hadisəsinin tam əksi isə superstrat hadisəsidir. Substrat məğlub olan yerli dildirsə, superstrat yad ərazidə məğlub olan gəlmə dildir. Başqa sözlə, superstrat gəlmə dilin yerli dildə izləridir. *Superstrat* terminini (latın dilində *super* “üstündə, üzərində” *stratum* “qat, təbəqə” sözlərinin birləşməsindən) ilk dəfə V.Vartburq işlətməmişdir. Superstrat da substrat kimi özünü fonetika və qrammatikada daha qabarıq göstərir, leksikada isə, onun izləri çox az müşahidə olunur.

Adstrat (latın dilində *ad* ‘yanında’ və *stratum* ‘qat, lay’ sözlərinin birləşməsindən) xalqların uzunmüddətli birgə yaşaması və əlaqələri nəticəsində bir dilin digərinə təsirinin nəticəsi kimi izah edilən dil sisteminin məcmusudur. Substrat və superstratdan fərqli olaraq, adstrat dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin neytral növünü göstərir.¹⁰

Dil əlaqələri nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanmasında Praqa dilçilik dərnəyi nümayəndələrinin də böyük xidmətləri olmuşdur. N.S.Trubetskoy və R.O.Yakobson dil ittifaqı ideyasını – bir-biri ilə bu və ya digər dərəcədə sıx təmasda olan, öz aralarında mədəni baxımdan bağlı olan xalqların dillərinin birləşdirilməsi kimi irəli sürürdülər. Onlar hesab edirdilər ki, belə qarşılıqlı təsir nəticəsində dillər quruluş cəhətdən bir-biriləri ilə oxşar olacaqdır və həmin oxşarlıqlar dillərdən istifadə qaydalarının və onların ifadə etdiyi xüsusiyyətlərdə və həmin xüsusiyyətlərin mənalarının assimilyasiyasında əks olunacaqdır. Tarixi baxımdan isə, bu konvergensiya prosesi dil əlaqələrinin nəticəsi kimi interpretasiya oluna bilər.¹¹

“Dil əlaqəsi” termininə münasibət adlanan üçüncü paraqrafda “Dil əlaqəsi” terminini dilçilər dar və geniş mənada izah edirlər. Dar mənada əlaqə ikidilliliklə əlaqədar yaranan ünsiyyət

⁹ Rəcəbli, Ə.Ə. Dil, şüur, tarix / Ə.Ə. Rəcəbli. – Bakı: Azərneşr, – 1993.– s.139.

¹⁰ Алисова, Т.Б. Введение в романскую филологию. / Т.А. Репина, М.А. Таривердиева – Москва: Высшая школа, – 1987. – с.106-107.

¹¹ Трубецкой, Н.С. Основы фонологии / Н.С.Трубецкой. – Москва: Изд. иностр. лит., – 1960.– с.115.

vəziyyəti hesab olunur, geniş mənada əlaqə isə, dillərarası əlaqə kimi şərh edilir. T.A.Bertaqayev bu iki izahı dil əlaqələri formalarının vahid təsnifatında birləşdirərək onların iki formasını göstərir: *distal forma*, *proksimal forma*. Distal forma dillərin sıx təmasının olmadığı monolinqvizm şəraitinə xas əlaqə formasıdır və yalnız alınmalarda işlədilir. Proksimal forma isə, bilinqvizm (və ya multilinqvizm) şəraitində vasitəsiz dil əlaqəsində həyata keçirilir və bunun da nəticəsində, nəinki bir dildən digər dilə alınma hadisəsi baş verə bilər, həmçinin dillərdən birinin modifikasiyası, hətta yeni dil sistemi yarana bilər.¹²

Qeyd etmək lazımdır ki, “dil əlaqəsi” termininin izahında dilçilər heç də yekdil deyildirlər. Əlaqənin dillər arasında deyil, onların daşıyıcıları arasında olduğunu deyən bəzi dilçilər “dil əlaqələri” termininə yalnız uğurlu metafora kimi baxırlar.

“İngilis-Azərbaycan dil əlaqələrinin əsas mərhələləri” adlanan dördüncü paragrafda isə qeyd olunur ki, bu əlaqələri sübut edən əsas faktlardan biri, məhz müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ingilis dilindən müxtəlif dövrlərdə alınmış xeyli sözün olmasıdır: *vaterpol*, *vatt*, *qazlift*, *qazon*, *qallon*, *qol*, *bunker*, *buldoq*, *bluminq*, *biznes*, *biznesmen*, *blok*, *bar*, *banknot*, *banket*, *ballast*, *noutbuk*, *laptop*, *audiobuk*, *taymer* və s. Belə alınma sözlərin həm izahlı və terminoloji lüğətlərdə, həm də müxtəlif funksional üslublarda yazılmış mətnlərdə işlənməsinə dair külli miqdarda misallar göstərmək olar.

XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəlləri, ingilis-Azərbaycan dil əlaqələrinin təşəkkül dövrü kimi qiymətləndirilə bilər. Əlbəttə, həmin dövrdə neft mədənlərində, tərsanələrdə tətbiq olunan yeni texnika və texnologiya ilə bağlı leksik vahidlərin Azərbaycan dilinə alınması daha da sürətlənirdi. *Tanker*, *kompaniya*, *petrol*, *senator*, *injiner*, *bank*, *büdcə*, *valyutakimi* sözlər artıq bu dövrdə Azərbaycan dilinə daxil olmuşdu. Belə alınma sözlər artıq dövrün yazılı mənbələrində özünə yer tapmışdı.

Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə İngiltərə-Azərbaycan arasında son qoyulmuş dil əlaqələrinə Azərbaycanın müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra, “Əsrin müqaviləsi” ilə yenidən təkan verildi.

¹² Бертагаев, Т.А. Билингвизм и его разновидности в системе употребления // – М.: Наука, Проблемы двуязычия и многоязычия: сб. науч. тр. – 1972. – с. 83.

Bu hadisə ingilis-Azərbaycan dil əlaqələrinin yeni dövrünün başlanğıcı oldu.

“Dil əlaqələrinin növləri və əlaqəli dilçilik” adlanan beşinci paraqrafda qeyd olunur ki, dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin nəticələri bir çox hallarda təmasda olan mədəniyyətlərin təbiətindən və dillərin tipoloji yaxınlıq/uzaqlıq dərəcəsindən birbaşa asılıdır. Beləki, dil əlaqələri zamanı mədəniyyətlərin təmasları da qaçılmazdır, üstəlik, sonuncu çox vaxt daha dərin xarakter daşıyır və bu cür qarşılıqlı əlaqənin nəticələrinə həlledici təsir göstərə bilər. Mədəni və tipoloji amillərlə yanaşı, yeni əlaqəli dillərdə və mədəniyyətlərdə mövcud olan oxşarlıqlar və fərqlərin olması ilə yanaşı, əlaqələrin nəticələrinə təsir edən digər amillər də mövcuddur. Onların intensivliyini və davamlılığını, eləcə də həyata keçirildiyi ərazi faktorunu daha vacib hesab edirlər.

S.Tomason və T.Kaufman əlaqə nəticəsində baş verən dil dəyişikliklərinin şərtliyi məsələsində dominant rolu struktur amillərdən daha çox sosial amillərdə görürdülər. Məhz bu baxımdan, D.Uinford hesab edirdi ki, sosial şəraitin və təmas vəziyyətinin bütün müvafiq sosial aspektlərinin təsviri, şübhəsiz ki, nəticələrin müəyyən edilməsi üçün vacib şərtidir.¹³

Həm U.Vaynrayx, həm də E.Hauqen dil əlaqələrinin öyrənilməsində sosial-mədəni amillərin nəzərə alınmasının vacibliyini qeyd etmişlər. Əsərlərinin birində E.Hauqen amerikalı psixoloq C.Sofiettinin ikidillilik və ikili mədəniyyət arasındakı fərqlər haqqında söylədiyi fikirlərə istinad edərək qeyd edir ki, dil problemləri ilə mədəniyyət problemləri çox vaxt qarışdırılır. E.Hauqenin nöqtəy-nəzərinə “...lüğət tərkibi mədəniyyətin inventarıdır və bütövlükdə götürüldükdə onun təsviri hesab edilə bilər. Bu baxımdan, dil və mədəniyyət arasında ən böyük qarşılıqlı asılılıq lüğət sferasında gözlənilməlidir, çünki lüğət mənaları, yəni bu mədəniyyətin nədən ibarət olduğunu ifadə edir”.¹⁴

¹³ Winford, D. Creoles in the context of Contact Linguistics: [Electronic resource] /– New York, 1998. <http://dwinford@ling.ohio-state.edu>.

¹⁴ Хауген, Э. Языковой контакт // – Москва: Новое в лингвистике: сб. науч. тр. – 1972. Вып 6. – с. 63.

Yerli və xarici dilçilikdə dillərarası və mədəniyyətlərarası əlaqələrin ümumi nəzəri məsələləri adlanan altıncı paragrafda qeyd olunur ki, istər yerli, istərsə də xarici elmi tədqiqatlarda mövcud olan dil və mədəniyyət ilə bağlı təriflərin çoxluğu və müxtəlifliyi (onların sayı iki yüzdən çoxdur), onların müxtəlif alimlər tərəfindən istifadə olunan nəzəri konsepsiyalarının öyrənilməsinin bu və ya digər istiqaməti ilə bağlıdır. Bir çox oxşar konsepsiyalar arasında Y.V.Bromley və A.Kreberin mədəniyyət ilə bağlı təriflərində qeyd edilir ki, mədəniyyət *“insanın ictimai fəaliyyətinin dolğunluğu”* deməkdir; P.Sorokina – *“iki və ya daha çox şəxsin qarşılıqlı əlaqədə olan və ya qarşılıqlı şərtləndirici davranışın şüurlu və ya şüursuz fəaliyyəti nəticəsində yaradılmış və ya dəyişdirilmiş hər şey”*; E.Reyterin fikrincə, mədəniyyət *“insan tərəfindən yaradılmış bütün maddi və qeyri-maddi şeydir”*, həmçinin L.E.Kertman tərəfindən müəyyən edilmiş *“üç əsas: antropoloji, sosioloji və fəlsəfi qrupdur”*.¹⁵

Dil və mədəniyyət arasında qarşılıqlı əlaqə məsələsinə differensial yanaşmaya sadıq qalaraq, A.Kreber hesab edirdi ki, *“nə qədər ki, söhbət onların ötürülməsi prosesindən, inkişafından gedirsə, onda dil və mədəniyyətin vəhdət təşkil etdiyi aydındır. Praktiki məqsədlər üçün, adətən, onları ayırmaq daha rahatdır”*.¹⁶

Təxminən eyni fikri A.D.Şveytser¹⁷ və Y.V.Bromley¹⁸ də təsdiqləyir və hər ikisi hesab edir ki, dil və mədəniyyətin hər hansı bir komponentinin həm tam həcmdə nisbətini, həm də onların hər hansı bir komponentinin nisbətini ayırmaq lazımdır.

Həm dilçilikdə, həm də mədəni antropologiyada xalqların mədəniyyətinin, düşüncələrinin və dil fərqliliklərinin nəzərdə tutulması ilə bağlı mübahisələr hələ də davam edir.

Dillər arasındakı fərqləri, milli dünyagörüşü və dünyagörüşünün müxtəlifliyinə əsaslanaraq izah edən Humboldtun

¹⁵ Бромлей, Ю.В. Очерки теории этноса. / Ю.В. Бромлей. – Москва: Наука, – 1983. – с.95-96.

¹⁶ Kroeber, A.L. Anthropology: Cultural patterns and Processes / A.L. Kroeber. – New York: Harcourt, – 1963. – p.33.

¹⁷ Швейцер, А.Д. Современная социолингвистика. Теория. Проблемы. Методы / А.Д. Швейцер. – Москва: Наука, – 1977. –176 с.

¹⁸ Бромлей, Ю.В. Этнос и этнография. / Ю.В. Бромлей. –Москва: Наука, – 1973. – 283 с.

fərqli olaraq, L.Vaysqerber öz fikirlərini “*dünyanı görməyin xüsusi yolu*” konsepsiyasına əsaslandırır. Onun fikrincə, məzmun baxımından hər bir dilin özünəməxsusluğu vardır. Alman və fransız dillərində söz yaradıcılığını müqayisə edərək o, fransız dilinin mücərrəd və statik təbiəti ilə müqayisədə alman dilinin konkretliyə, obrazlılığa və dinamizmə xas meyildən danışıq.¹⁹

Zənnimizcə, dil və mədəniyyət sistemləri bir-birilərinə oxşar olduqları qədər də çox fərqlidir, lakin insan dilinin, təfəkkürünün və mədəniyyətinin əsaslandığı ümumi konseptual tarazlığa işarə edən semantik və leksik universallar var.

*Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin dərc edilmiş aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında işıqlandırılmışdır.*²⁰

¹⁹ Кацнельсон, С.Д. Общее и типологическое языкознание/С.Д. Кацнельсон. – Ленинград: Наука, – 1986. – с.78.

²⁰ Cəfərova, K.A. Yerli və xarici dilçilərin dil əlaqələri məsələsinə münasibəti // – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, “Dil və ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2017. 2 (102), – s.67-69; Dillərarası əlaqələrin diaxronik baxımdan tədqiqi // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqatlar, – 2017. №4, – s.76-80; Dillərin qarşılıqlı təsirinin linqvistik xüsusiyyətləri // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2018. №1, – s. 7-10; Ümumdünya vahid dili haqqında fikirlər // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2018. №3, – s.21-24; Yerli və xarici dilçilərin dil əlaqələri məsələsinə münasibəti // –Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, Language Relations and Russian Borrowings of Turkic Origin // Uluslararası Sempozyum. Haydar Aliyev: Çok Kültürlülük ve Hoşgörü İdeolojisi Çerçevesinde “Azerbaycan’ın Kurucusu Haydar Aliyev’in Doğumunun 95 Yılı Anısına Haydar Aliyev ve Türk Dünyası”, – Erzurum/ Türkiye, – 13-14 Nisan (Aprel), – 2018, – s.122-123; Cəfərova, K.A. Dil vasitələrinin nitqi qavramaya təsiri // – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, “Dil və ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2019. №2(110), – s.356-358; The Importance of Language Contacts in the Field of Tourism // International Conference “Effective use of the tourism potential of the regions: theory, practice, and prospects”, – Samarkand – 21-22 February. Indonesian Journal of Cultural and Community Development Vol. 5, Indonesia - 2020; The Linguacultural Aspect of Language Relations // Aşıq Ələsgərin 200 illik yubileyinə həsr olunmuş “Science and Education: preserving the past, creating the future” adlı XIII Beynəlxalq Elmi Simpozium, – Kars/ Türkiye: – ELGER beynəlxalq elm-tədris mərkəzi, – 24 April, – 2021, – s.111-116; Language contacts as one of the forms of realization of bilingualism and interference // – Cuba: Revista Universidad Y Sociedad. Humanities Social Sciences, Interdisciplinary, –

Dissertasiyanın **“Bilinqvizm sosiolinqvistik problem kimi”** adlanan II fəslində bilinqvizmin (ikidilliliyin) yaranma səbəbləri və növləri, aspektləri və diqlossiya fonunda kod keçidi məsələləri tədqiq edilir.

İkinci fəslin birinci paragrafı **“Bilinqvizmin tədqiqi tarixinə ekskurs”** adlanır. ”Bilinqvizmin elmi şəkildə tədqiqinə XIX əsrin sonlarında başlanmışdır. Qərbi Avropada bilinqvizm, dilçilərdən daha əvvəl psixoloqları, pedaqoqları (Bloxer, Ronja, Epşteyn, Pavloviç, Seyer və b.) maraqlandırmışdır. Rusiyada isə dillərin qarşılıqlı əlaqəsi problemləri linqvistik ənənə istiqamətində işlənməyə başlamışdı. Həmin ənənənin nümayəndələri (V.A.Boqoroditski, Y.D.Polivanov, L.V.Şerba) ilk dəfə ikidillilikdə dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin qanunauyğunluğu və onların tədqiqatının tətbiqi əhəmiyyəti məsələsini irəli sürmüşlər.

Bəzi dilçilər hesab edirdilər ki, bilinqvizm XIX əsrin sonuna aid bir məsələ deyildir, o, hələ ibtidai-icma quruluşu zamanında mövcud olmuşdur. Alimlər bilinqvizmin təzahürlərilə ilk dəfə Mesopotamiyanın sakinləri olan şumerləri tədqiq edərkən qarşılaşmışlar. Bizim eradan əvvəl II minillikdə akkadlar şumerlərin torpaqlarını işğal etdikdən sonra şumer dili akkadlar üçün ikinci və müqəddəs bir dilə çevrilmiş, akkadların bilinqvizmi doğma (şifahi) və müqəddəs (yazılı) dil kimi qəbul edilmişdir. Bu vəziyyət Mesopotamiyada ilk birdilli və ikidilli lüğətlərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdu. İkidilli lüğətlərin həmçinin, Babilistanda dilin öyrədilməsi zamanı əhəmiyyətli rola malik olduğu xüsusilə vurğulanır.

Müasir dövrdə bilinqvizmə maraq daim artmaqdadır. Bu maraq, qeyd etdiyimiz kimi, əvvəllər də olmuşdur. Xarici ölkələrin tədqiqatçılarından U.Vaynrayxın, E.Hauqenin, R.Vaysın və başqalarının əsərləri ikidillilik probleminin bu və ya digər məsələsinin tədqiqinə həsr edilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində isə, bu məsələ ilə bağlı tədqiqatlar çox deyildir. Belə tədqiqatların müəlliflərindən F.İbrahimbəyovu, M.Həmzəyevi, Ə.Rəcəbli və G.Hüseynzadəni, R.Heydərovu xatırlatmaq olar.

Bilinqvizm anlayışı müxtəlif şəkildə izah edilir. Linqvistik lüğətlərdə bilinqvizmə belə tərif verilir: bilinqvizm (latınca *bi* “ikiqat, iki cür”, *lingua* “dil” sözlərinin birləşməsindən) müəyyən sosial birlikdə bir neçə dildə danışma, bir qrup şəxsin hər biri müəyyən kommunikativ vəziyyətə uyğun seçilən bir neçə dildə danışması deməkdir. L.X.Daurova hesab edir ki, bilinqvizm iki dildə – nəsilərdən irsən gələn ana dili və yad olan dildə sərbəst danışmaqdır.²¹ U.Vaynrayx isə, bilinqvizmi dillərin növbəli işlədilməsi kimi xarakterizə edir.²²

Bilinqvizmə koqnitiv aspektdən yanaşan N.V.İmedadze bilinqvi belə müəyyənləşdirir: “*Bilinqv iki dili (bu və ya digər səviyyədə) bilən və iki dil sistemindən istifadə edən fərddir*”.²³

Bu baxımdan, L.B.Nikolskinin mövqeyi də maraqlıdır. Onun fikrincə, “*genetik cəhətdən iki eynicinsli dil ünsiyyəti formasına yiyələnmək diqlosiya, genetik cəhətdən iki müxtəlif dil ünsiyyəti formasına yiyələnmək isə ikidillilik adlandırılı bilər*”. Başqa sözlə desək, L.B.Nikolski bir dilin iki dialektini, yaxud bir milli dilin ədəbi formasını və dialektlərindən birini bilməyi diqlosiya, iki dil bilməyi isə bilinqvizm adlandırır.²⁴

Beləliklə, dilçilikdə bilinqvizmin tərifinə yanaşmaların təhlili əsasında biz öz nöqtəyi-nəzərimizi formalaşdırmaq bilərik. Hesab edirik ki, ikidillilik müxtəlif kommunikasiya sahələrində iki dildən bu və ya digər dərəcədə istifadə etmək bacarığını nəzərdə tutur. Bunu Azərbaycan-rus ikidilliliyi də aydın göstərir. Məlumdur ki, Azərbaycan dili uzun müddət rus dili ilə sıx əlaqədə olmuşdur. Bu müddət ərzində mövcud ideologiya Azərbaycan dilinin funksional sahəsinin xeyli daralmasına, ikinci dil kimi rus dilinin istifadə sferasının isə, əksinə, genişlənməsinə şərait yaratmışdır. Bununla, Azərbaycan cəmiyyətində Azərbaycan dilini bilmə səviyyəsi xeyli zəifləmiş, rus dilinə yiyələnmə

²¹ Даурова, Л.Х. Двухязычие, его виды и этапы развития // – Москва: Ученые записки МГПИ им.В.И.Ленина, – 1964. № 240, –с.5.

²² Вайнрайх, У. Одноязычие и многоязычие // – Москва: Новое в лингвистике. – 1972. Вып. 6. – с.36.

²³ Имедадзе Н.В. К психологической природе раннего двухязычия //– Москва: Вопросы психологии, – 1960. № 1, –с.60.

²⁴ Никольский, Л.Б. Синхронная социалингвистика / Л.Б. Никольский. – Москва: Наука, – 1976. – с.102.

səviyyəsi isə, yüksəlmişdir. Beləliklə, azərbaycanlıların böyük bir hissəsinin Azərbaycan və rus dillərini eyni dərəcədə bilməsi mümkün olmuşdur. Müasir dövrdə isə, rus dilinin mövqeyini ingilis dili tutmaqdadır. Zaman keçdikcə bilinqlərin ingilis dilini bilmə səviyyəsi ciddi şəkildə yüksələ və cəmiyyətin mühüm hissəsinin ana dili ilə yanaşı, ingilis dilini də eyni səviyyədə bilməsi şəraiti yarana bilər.

“**Bilinqlərin yaranma səbəbləri və növləri**” adlanan ikinci paraqrafda qeyd olunur ki, bilinqlər dillərin təmasının ifadə forması kimi xalqların həyatında müəyyən sosial-tarixi şərait nəticəsində yaranır, yayılır, fəaliyyət göstərir və inkişaf edir. Bu hadisənin bir sıra linqvistik və sosial səbəbləri olur. Bilinqlərə gətirib çıxaran həmin səbəbləri müəyyənləşdirək. Dilçilik ədəbiyyatında bunun bir neçə səbəbi göstərilir:

- insan cəmiyyətinin inkişafı və onunla bağlı olaraq daim iqtisadi, siyasi, hərbi, mədəni, elmi, məişət əlaqələrinin və müxtəlif dildə danışan xalqlar arasında münasibətlərin inkişafı;

- bir xalqın digər xalqla ərazi toqquşması (qonşuluğu) və ya müxtəlif dildə danışan xalqların bir ərazidə məskunlaşması;

- hər bir dilin ictimai funksiyası və təmasda olan xalqların həyatında onların həyata keçirilmə sferası.²⁵

Mövcud ədəbiyyatda bilinqlərin müxtəlif növlərinin olduğu bildirilir və onlar aşağıdakı şəkildə şərh olunur.

İkinci dildə nitq fəaliyyətinin ağırlıq dərəcəsinə görə ikidilliliyin üç növü fərqləndirilir: a) *reseptiv* (passiv ikidillilik: bilinqlər ikinci dildə olan nitqi başa düşür, lakin həmin dildə nitqini həyata keçirə bilmir); b) *reproduktiv* (bilinqlər ikinci dildə nitqi başa düşür və onu həyata keçirə bilər); c) *produktiv* (bilinqlər ikinci dildə nitq mexanizmini tam şəkildə həyata keçirir).²⁶

Psixoloji dilçilik tədqiqatlarında bilinqlərin təzahürü ikidilliliyin fərdin şüurunda mövcud olan dillərin tutuşdurulması yolu ilə

²⁵ Дешериев, Ю.Д. Основные аспекты исследования двуязычия и многоязычия / Ю.Д. Дешериев, И.Ю. Протченко // Проблемы двуязычия и многоязычия: сб. науч. тр. – М.: Наука, – 1972. – с. 27.

²⁶ Закирьянов, К.З. Двуязычие и интерференция: Учебное пособие / К.З.Закирьянов, – Уфа: Изд-во Башкирского ун-та, 1984. – с.21.

müəyyənləşdirilir. Bu baxımdan bilinqvizmin aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

1. İki dilin bir sistemdə birləşdiyi *qarışıq* bilinqvizm.
2. İki dil sisteminin ayrı qaldığı *əlaqələndirmə* bilinqvizmi.

3. Əlaqələndirmə bilinqvizmi kimi iki müstəqil dil sisteminin mövcudluğunu nəzərdə tutan, çox vaxt ikinci dilin tərcümə yolu ilə öyrənilməsilə fərqlənən *subordinativ* bilinqvizm.²⁷

Y.D.Deşeriyev ikinci dilin mənimsənilməsi üsulundan asılı olaraq ikidilliliyin *əlaqəli* və *əlaqəsiz tiplərini*, təmasda olan dillərin təsir istiqamətinə görə, bilinqvizmin *birtərəfli* və *ikitərəfli* növlərini göstərir.²⁸ Y.D.Deşeriyevin fikrincə, bilinqvizmin bu növləri dillər arasında olan təmas nəticəsində meydana gəlir.

Bildiyimiz kimi, ikidilliliyin klassik tərfi U.Vaynrayxa məxsusdur. Həmin tərifdə ikidilliliyə *“bir və ya bir neçə dildən eyni şəxsin alternativ istifadə etməsi təcrübəsi”* kimi baxılır.²⁹ Lakin bilinqvizm anlayışının özü və onun növləri mübahisəli məsələ olaraq qalır. Məhz hansı dil daşıyıcılarının bilinqv (ikidilli) hesab edilə bilməsinə dair fikir birliyi yoxdur.

Daşıyıcılarının əhatəsi baxımından ikidilliliyin *fərdi, qrup, kütləvi, ümumi*; yayılma ərazisinə görə *şəhər və kənd, regional, milli*; sosial-mədəni əlamətlərinə görə *qismən* və ya *qrup* ikidilliliyi fərqləndirilir. Fəallıq dərəcəsinə görə ikidillilik *yüksək, orta* və *aşağı* ola bilər.³⁰

İkidilliliyin *məhəlli* və *milli* olmaqla daha iki tipi fərqləndirilir: Məhəlli ikidillilik coğrafi prinsip yaxud inzibati-dövlət prinsipi üzrə sərhədləndirilən müəyyən ərazilərdə iki və daha çox xalqın məskunlaşdığı və hər bir xalqın ünsiyyət zamanı əsasən öz ana dilindən istifadə etdiyi şəraitdə iki və daha çox sayda fərqli dillərin mövcudluğu zamanı özünü büruzə verir. Milli ikidillilik ərazi deyil, etnik prinsipə

²⁷ Верещагин, Е.М. Психолингвистическая проблематика теории языковых контактов // – Москва: Вопросы языкознания, – 2013. № 6, – с.122.

²⁸ Дешериев, Ю.Д. Проблемы двуязычия и многоязычия. // Ю. Д. Дешериев, И.Ф. Протченко – Москва: Наука, – 1992. – с.38.

²⁹ Вайнрайх, У. Одноязычие и многоязычие // – Москва: Новое в лингвистике. – 1972. Вып. 6. – с. 29.

³⁰ Бертагаев, Т.А. Билингвизм и его разновидности в системе употребления // – М.: Наука, Проблемы двуязычия и многоязычия: сб. науч. тр. – 1972. – с. 85.

əsaslanır. Yanaşı yaşayan dillər arasındakı əlaqənin səciyyəsinə asılı olaraq *təmiz* və *qarışıq* ikidillilik növləri qeyd edilir.³¹

“Bilinqvizmin tədqiqinə linqvistik yanaşma” adlanan üçüncü paraqrafda dilçi alimlərin bu məsələ ilə bağlı fikirləri şərh olunur. Belə ki, bilinqvizm dilçiliyin mübahisəli məsələlərindən olduğundan ona yanaşmalar da müxtəlif olmuşdur. A.B.Zelenin hesab edir ki: *“... ikidillilik gündəlik ünsiyyətdə birdən çox dildə danışmaq bacarığı hesab edilə bilər”*.³²

Bəzi dilçilər isə hesab edirlər ki, genetik cəhətdən qohum olmayan iki dili sərbəst bilən insanlar ikidilli hesab oluna bilərlər. Bu fikri M.M. Mixaylov da dəstəkləyərək qeyd edir ki: *“... ikidillilik iki genetik cəhətdən fərqli dillərdə ünsiyyət qura bilmək deməkdir. İki fərqli dillərdə ünsiyyət yarada bilən insanlar, iki fərqli dialektlərdə də ünsiyyət qura bilərlər”*.³³

Biz isə hesab edirik ki, genetikasından asılı olmayaraq, iki və ya daha çox dil bilmək, bilinqvizm hadisəsinə aid edilməlidir, çünki ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq bilinqv alternativ kimi bu və ya digər dildən istifadə edə bilər. Hətta qohum dillərin öz dil strukturlarında müəyyən oxşarıqlar və fərqlər var ki, bu da həmin dillərin (dialektlərin) qeyri-bərabərliyindən, eyni zamanda bilinqvizmin mövcudluğunu nəzərdə tutan müxtəlif dil sistemlərindən danışmaq hüququ verir.

K.H.Xanazarov həmçinin yazır ki, ikidillilik haqqında o halda danışmaq olar ki, *“bilinqlər ikinci dili, həmin dil daşıyıcıları ilə ünsiyyət quraraq, fikir mübadiləsi apara biləcək səviyyədə bilməlidirlər. İki dili bilmək dərinliyi, zənginliyi, mükəmməlliyi ilə eyni olmaya bilər, lakin, mövcud dil fikir mübadiləsində, ünsiyyətdə – ünsiyyət quranların tələblərinə cavab verə bilər”*.³⁴

İkinci fəslin dördüncü paraqrafı **“Bilinqvizmin öyrənilmə aspektləri”** adlanır və bu paraqrafda bilinqvizmin *linqvistik, psixoloji,*

³¹ Щерба, Л.В. К вопросу о двуязычии // – Ленинград: Языковая система и речевая деятельность, –1974. – с. 313.

³² Зеленин, А.В. Типология лексических заимствований в эмигрантской прессе (1919-1939) // Вопросы языкознания. – 2008. № 1, – с.38.

³³ Михайлов, М.М. Двуязычие и взаимовлияние языков / М.М. Михайлов. – Чебоксары, 1990. – с.56.

³⁴ Ханазаров, К.Х. Критерии двуязычия и его причины // Проблемы двуязычия и многоязычия: сб. науч. тр. – М.: Наука, 1972. – с. 197.

sosioloji, sosiolinqvistik, pedaqoji, kulturoloji və linqvokulturoloji aspektləri tədqiq olunur.

Bilinqvizmin *lingvistik* aspektdə öyrənilməsinin əsas üsulu təmasda olan dillərin kontrastiv-tipoloji tədqiqi, doğma və ingilis dillərində leksik və qrammatik ekvivalentlərin müqayisə yolu ilə aşkar edilməsidir. İkidillilik məhz linqvistik aspektdə fərd və kollektivin iki dildə ünsiyyəti, öz fikir və hisslərinin ifadə vasitəsi kimi başa düşülür. Linqvistik yanaşma bilinqvin dili bilmə dərəcəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu aspekt iki dilin struktur və struktur elementlərinin əlaqəsinin, onların dilin müxtəlif səviyyələrində (fonetik, morfoloji, sintaktik və leksik-semantik) qarşılıqlı təsirinin, əlaqəsinin, bir-birinə nüfuz etməsinin təhlili ilə bağlıdır.

Psixoloji aspekt isə ünsiyyət zamanı iki dil sistemindən istifadə edən insanın nitq psixofizioloji mexanizmlərinin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bilinqvizmin psixoloji aspektinin öyrənilməsi bilinqlərin linqvistik şüurunda “depozit edilmiş” linqvistik kateqoriyaların, anlayışların korrelyativ xarakteristikasını verməyə kömək edir.³⁵ Burada əsas diqqət ikidilliliyin fərdin təfəkkürünə təsirinin öyrənilməsinə verilir.

İkidilliliyin öyrənilməsinin *sosioloji aspekti* dillərdən hər birinin ictimai funksiyalarının və istifadə sahələrinin həcminin müəyyən edilməsi ilə məşğul olur. Dilin ictimai funksiyaları dedikdə, onun insan kollektivləri arasında yerinə yetirdiyi funksiyalar başa düşülür. Buraya dilin milli, millətlərarası, beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi, məktəb və ali məktəblərdə tədris dili, kargüzarlıq, dövrü mətbuat, radio və televiziya, bədii və tədris ədəbiyyatının dili, ailə-məişət sferasına xidmət edən vasitə kimi işlənməsi daxildir.

Bilinqvizmə *sosiolinqvistik* aspektdən yanaşarkən onu yalnız sosial fenomen kimi məhdudlaşdırmaq lazımdır. Ona görə də, U.Vaynrayx bilinqvizmə sosial situasiya və kommunikativ aktın digər parametrlərindən asılı olaraq, uyğun kommunikativ dairələrdə iki dildən istifadə edən eyni bir nitq kollektivi çərçivəsində iki dilin yanaşı mövcudluğu (iki dilin alternativ işlədilməsi praktikasısı) kimi

³⁵ Дешериев, Ю.Д. Основные аспекты исследования двуязычия и многоязычия / Ю.Д. Дешериев, И.Ю. Протченко // Проблемы двуязычия и многоязычия: сб. науч. тр. – М.: Наука, – 1972. – с. 36.

baxır.³⁶ Hər iki dil vahid kommunikativ sistem təşkil edir və bir-biri ilə funksional tamamlama münasibətində olur. Bu dillər arasındakı nisbət bu və ya digər kommunikativ dairədə və yaxud sosial situasiyada onlardan birinə verilən üstünlük, həmin kollektiv üçün vahid olan sosial norma və sosial dəyərlərlə müəyyənləşdirilir.

Pedaqoji aspekt ikidilliliyin linqvistik, psixoloji və sosiolinqvistik aspektlərinə əsaslanır. Bu aspekt ikidilliliyin formalaşması və inkişafı ilə bağlı olan metodik xarakterli məsələlərə, yəni yad dilin öyrənilməsi üçün hansı vaxtın daha əlverişli, və nəticədə daha səmərəli olması, müvafiq nitq mühiti olmadıqda yad dilin öyrənilməsinə hansı yaşda başlamağın daha məqsədəuyğun olması, ikinci dilin öyrənilməsinin daha yaxşı vaxtının doğma dillə paralel, yaxud onu mənimsədikdən sonra olması, məktəbdə ikidilliliyin formalaşması və inkişafının səmərəli yolları, metod və üsullarının hansılar olması məsələlərinə toxunur.

Kulturoloji aspekt ondan ibarətdir ki, hər dil onu əhatə edən gerçəkliyin öz konseptualizasiya üsuluna malikdir, yəni hər bir dil dünyanın xüsusi dil mənzərəsinə malikdir. Dil milli mədəniyyətin tərkib hissəsi olduğundan, ikidilliliyin real məzmunu ilk növbədə onun daşıyıcısının linqvokulturoloji, psixoloji dəyərləri və oriyentirlərini əks etdirir. Bu aspektdə bilinqvizm *“xalqların müxtəlif mədəniyyətlərarası əlaqəsinin nəticəsi, tamamilə yeni və ya doğma dil mədəniyyətinin uyğunlaşma formalarından biri”* kimi müzakirə olunur.³⁷

Linqvokulturoloji aspekt qarşılıqlı əlaqə, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı problemləri və onların həlli kimi məsələləri nəzərdə tutur.

Y.D.Deşeriyev dil və mədəniyyətin sıx qarşılıqlı əlaqəsindən danışaraq vurğulayır ki, *“dil və mədəniyyət arasındakı əlaqəni... forma və məzmun əlaqəsinə endirmək olmaz. Dili bütövlükdə mədəniyyətin hansısa xüsusi bir elementi kimi hesab etmək mümkün*

³⁶ Weinreich, U. Languages in contact: findings and problems /U.Weinreich.–New York: Linguistic Circle, – 1953. p.126.

³⁷ Верецагин, Е.М. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного / Е.М.Верецагин, В.Г.Костомаров. – Москва: Берлин: Директ-Медиа – 2014. – с.27.

deyil".³⁸ Müəllifin fikrincə, bu yanaşma dilin cəmiyyətin və onun mədəniyyətinin inkişafında rolunun kiçildilməsinə, dilin mahiyyətini düzgün başa düşməməsinə gətirib çıxardı. Y.T.Tarasov isə əksinə, hesab edir ki, dil mədəniyyətə daxil edilib, çünki o, insanın dil və kommunikativ qabiliyyətinin təsvir olunduğu mədəni predmetdir, təhsildir və yalnız insan fəaliyyətində yaranır. Eləcə də mədəniyyət dilə daxil edilir, çünki onun hamısı mətndə modelləşdirilir (deyimlər, atalar sözləri, frazeoloji vahidlər və s.).³⁹

“Bilinqvizm və diqlossiya fonunda kod keçidi” adlanan beşinci paraqrafda qeyd edilir ki, sosiolinqvistika üçün bilinqvizm də, diqlossiya da, prinsipcə, bir-birinə yaxın sosial hadisədir. Bilinqvizm yanaşı mövcud olan iki dil, diqlossiya isə eyni bir dilin iki müxtəlif variantıdır. Dilçilikdə hər iki anlayış haqqında fərqli fikirlər, mövqelər və mülahizələr mövcud olmuşdur. Dilçilərin bir qismi bilinqvizm və diqlossiya terminlərinin eyni məzmunlu anlayış ifadə etdiyini, digərləri isə, onların ayrı-ayrı terminlər olduğunu qeyd edirlər. Bilinqvizmə müxtəlif sistemli dillərin, diqlossiyaya isə, etnik cəhətdən yaxın olan dillərin paralel işlədilməsi kimi baxılır. Diqqət çəkən məqamlardan biri də odur ki, ikidillilikdən fərqli olaraq, diqlossiya hətta sosial iyerarxiyanın ən yüksək pilləsində də tam yoxa çıxmır, sadəcə olaraq formasını dəyişir. Diqlossiya dilin vəziyyətinin əsas formasıdır, çünki hər bir fərd eyni vaxtda bir neçə müxtəlif kollektivə məxsusdur və dilin müxtəlif alt sistemlərindən istifadə edə bilər. *“Diqlossiya zamanı vacib şərt odur ki, danışanlar müxtəlif ünsiyyət vasitələri arasında şüurlu seçim edərək, ünsiyyətin daha uğurlu alınmasını təmin edən vasitələrdən istifadə edirlər. Buradan aydın olur ki, ikidillilik heç də mütləq diqlossiya ilə müşayiət olunmur”*.⁴⁰

³⁸ Дешериев, Ю.Д. О взаимоотношении теоретических концепций и методов лингвистических исследований. Общие замечания // – Москва: Методы социолингвистических исследований: сб. науч. тр., – 1995. – с.70.

³⁹ Там же, – с.72.

⁴⁰ Черноситова, Т.Л. Проблема билингвизма и диглосии в контексте литературно-художественного транслингвизма //– Москва: Молодой ученый, – 2015. №14(94). – с. 608.

Rus dilçisi L.B.Nikolskinin də diqlossiya haqqındakı fikirləri buna uyğun gəlir. O, genetik cəhətdən iki müxtəlif dilə yiyələnməyi bilinqvizm, genetik cəhətdən iki eynicinsli dilə yiyələnməyi, yəni bir dilin iki dialektini bilməyi diqlossiya adlandırır.⁴¹

Kod keçidi anlayışı bilavasitə bilinqvizm və diqlossiya ilə sıx bağlı olub sosiolinqvistikanın aparıcı problemlərindən biridir. Onu sosial dilçilikdə J.P.Blum və C.Qumperz işlətmişdir. Onların fikrincə, kod keçidi iki halda baş verə bilər: situasional və metaforik. Burada metaforik kod dəyişməsi mövzudan asılı olaraq baş verə bilər.⁴² Məsələn, hər hansı bir mövzuda Azərbaycan dilini seçmiş şəxs başqa bir mövzuda ingilis dilinə keçid edə bilməz. Bu təkcə Azərbaycan və ingilis dilləri arasında deyil, digər dillər arasındada baş verə bilər. Situasional kod dəyişməsi isə, vəziyyətdən, ünsiyyət iştirakçılarının ortaqlıq dil seçimindən asılı olaraq yaranır. Dil keçidi şəxsiyyətlə də əlaqədar ola bilər. Buraya fərdin cəmiyyətdəki mövqeyi, şəxsi statusu və s. aiddir. Bu məsələdə dilçilərin fikirləri müxtəlifdir. Məsələn, Y.Bexert kod keçidini *“danışanın bir nitq çərçivəsində bir dildən digərinə keçməsi”*⁴³ kimi, D.Kristal isə *“ikinci dildən qeyri-müntəzəm şəkildə istifadə edən və ya onu yaxşı bilən bilinqlərin kommunikasiya prosesində bir dildən digərinə keçməsi”*⁴⁴ kimi şərh edirlər.

Kod dəyişməsi daxili və xarici ola bilər. Dəyişmə eyni dilin regional variantları arasında baş verərsə, bu, daxili kod dəyişməsi, yerli dil və xarici dil arasında baş verərsə, bu, xarici kod dəyişməsidir. Kod dəyişməsinə danışan, dinləyən, üçüncü şəxsin iştirakı, mövzu və bir sıra digər amillər təsir göstərə bilər.

⁴¹ Никольский, Л.Б. Синхронная социоллингвистика / Л.Б. Никольский. – Москва: Наука, – 1976. – с.98.

⁴² Bloom, J.P. Social meaning in linguistic structure: Code-switching in Norway / J.P. Bloom, J. Gumperz, D. Hylmes // Directions in sociolinguistics, – New York: – 1972. – p.112.

⁴³ Bechert, J. Introduction to language contact research / J.Bechert, W.Widgen. – Darmstadt: Wiss. Buchges, –1991. – p.59.

⁴⁴ Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of Language / D. Crystal. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1987. – p.11.

*Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin dərc edilmiş əsağıdaki məqalə və konfrans materiallarında işıqlandırılmışdır.*⁴⁵

Dissertasiyanın **“Dildə interferensiya hadisəsinin nəzəri əsasları”** adlanan III fəslində interferensiya anlayışı, onun tədqiq tarixi, yaranma səbəbləri, forma və növləri araşdırılır, ikinci dilin mənimsənilməsində ana dilinin rolu haqqında fərqli fikirlər təhlil olunur, prosodik interferensiya və aksent məsələləri tədqiq edilir.

“Dilçilikdə interferensiya anlayışı” adlanan birinci paragrafda qeyd olunur ki, interferensiya və bilinqvizm problemlərinə marağ U.Vaynrayxın **“Dil əlaqələri”** monoqrafiyasının işıq üzü görməsindən sonra – XX əsrin 60-80-ci illərində xüsusilə böyük olmuşdur.

⁴⁵ Джафарова, К.А. Интерференция как следствие двуязычия // Материалы III Международной научно-практической конференции «Научные исследования в сфере гуманитарных наук: Открытия XXI века», – Пятигорск: – 4-5 февраля, – 2016, – с.31-36; **Bilinqvizmin təsnifatı** // – Bakı: Pedaqoji Universitetin Xəbər-ləri, Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, – 2017. №2, с.65, – s.40- 44; **Xarici dillərin öyrənilməsi zamanı bilinqvin dil səriştəsinin formalaşması** // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqlər, – 2017. №2, – s.43-47; **Билингвизм как характеристика современного общества** // Образование, наука и инновации. Сборник статей по материалам международной научно-практической конференции: [в 2 части]. – Севастополь: – ч.2. – 27 апреля, – 2017, – с.74-78; **Возникновение национальных языков и типология двуязычия** //– Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Tağıyev oxuları, Elmi məqalələr məcmuəsi, – 2017. №2, – s. 94-96; **О некоторых причинах возникновения двуязычия** //– Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2017. №4, – s.62-64; **Bilinqvizmin prinsipləri və bilinqvizm hadisəsində minoritar dilin taleyi** // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Elmi əsərlər, Dil və ədəbiyyat seriyası, – 2018. №1, – s.90-93; **Bilinqvizmin psixolinqvistik xüsusiyyətləri** // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqlər, – 2018. №1, – s.18-24; **İkidillilikdə qrammatikanın mənimsənilməsi prosesi** // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2018. №1, – s.32-37; **Cəfərova, K.A. Bilinqvizm və dünyanın dil mənzərəsi** // **“Rəqəmsal iqtisadiyyat: Azərbaycan yeni iqtisadi inkişaf mərhələsində”** mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, – Bakı: Bakı Biznes Universiteti, – 25 noyabr, – 2020, – s.306-309; **Проблемы речи при билингвизме** // – Dnipro, Ukraine: – Ways of science development in modern crisis conditions: abstracts of the 2nd International Scientific and Practical Internet Conference. International Electronic Scientific and Practical Journal, – June 3-4, – 2021, – p.248-250.

U.Vaynrayx dil əlaqələri nəticəsində dillərdən hər hansı birində normadan sapma hallarını interferensiya adlandırmağı təklif edir.⁴⁶ E.Haugen də bu fenomenə “*digər dillərlə tanışlıq nəticəsində iki dil daşıyıcılarının nitqində dil normalarından sapma halları*” kimi oxşar tərif verir.⁴⁷ V.A.Vinoqradov hesab edir ki, interferensiya ikidillilik şəraitində ya dillərin əlaqəsi zamanı, ya da əcnəbi dillərin öyrənilməsi zamanı dil sistemlərinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranan dil hadisəsidir. Ana dilin təsiri ilə əcnəbi dilin norma və sistemindən sapmaları isə o, interferensiya prosesi hesab edir.⁴⁸

Y.D.Deşeriyev və İ.F.Protçenko yazırlar: “*Çox vaxt interferensiyayı yalnız birinci dilin – ana dilinin ikinci dilə təsiri hesab edirlər. Halbuki tədqiqat zamanı daha geniş məsələləri nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Onların sırasına aşağıdakıları aid etmək olar:*

a) birinci dilin ikinci dilə təsiri;

b) ikinci dilin birinci dilə təsiri;

*c) dil səviyyəsində olan interferensiyayı nitq səviyyəsində baş verən interferensiyadan fərqləndirmək”.*⁴⁹

İnterferensiya dilçilikdə və onunla sıx bağlı olan digər elmlərdə müxtəlif şəkildə izah olunur. Bəzi müəlliflər, ümumiyyətlə “interferensiya” terminindən çəkinir və onu “köçürülmə” termini ilə əvəz edirlər, digərləri köçürülməni müsbət, interferensiyayı isə, mənfi hadisə kimi fərqləndirirlər. Başqa sözlə, müasir dilçilikdə “interferensiya” termininin işlədilməsində böyük ziddiyyət müşahidə olunur. U.Vaynrayxın ardınca tədqiqatçıların bir qismi interferensiyayı dil əlaqəsi ilə şərtlənmiş “dil dəyişiklikləri” kimi başa düşür və eyni

⁴⁶ Вайнрайх, У. Языковые контакты: состояние и проблемы исследования Пер. с англ. и коммент. Ю.А.Жлуктенко / У. Вайнрайх. – Киев: Вища школа, – 1979. – с.26.

⁴⁷ Хауген, Э. Языковой контакт // – Москва: Новое в лингвистике: сб. науч. тр. – 1972. Вып 6. – с. 62.

⁴⁸ Виноградов, В.А. Языковые контакты в Восточной Африке: суахили и луганда // – Москва: Социо- и этнокультурные процессы в современной Африке, –1992. – с.129.

⁴⁹ Дешериев, Ю.Д. Основные аспекты исследования двуязычия и многоязычия / Ю.Д. Дешериев, И.Ю. Протченко // Проблемы двуязычия и многоязычия: сб. науч. тр. – М.: Наука, – 1972. – с. 27.

zamanda hər iki hadisəni interferensiyanın “yarımtip”i hesab edirlər.⁵⁰ Digərləri interferensiyanı dil elementlərinin birbaşa alınması ilə tutuşdururlar. Üçüncülər interferensiyaya yalnız ikinci dili mənimsəmə prosesini xarakterizə edən anlayış kimi baxır, yəni onun nitq fəaliyyəti vasitəsilə tətbiqini məhdudlaşdırır, nitq fəaliyyətindəki əlaqə dəyişikliklərini isə “alınma” termini ilə ifadə etməyə üstünlük verirlər.⁵¹

Biz isə U.Vaynrayxın şərhinə üstünlük verir, eyni zamanda, interferensiya və alınma anlayışlarını fərqləndiririk. Zənnimizcə, interferensiya həm nitqdə, həm də dildə mövcud olur. İnterferensiyanın müsbət və mənfi növlərə ayrılmasını isə bir çox linqvistik prosesləri dərk etmək üçün əhəmiyyətli hesab edirik.

İnterferensiyanın yaranmasını şərtləndirən digər bir amil çoxmənalılıqdır. Bir sözün 5,6 həttə 8 mənasının olması interferent səhvlərə gətirib çıxarır. A.A.Zalevskayanın fikrincə, belə səhvlər dilin mənimsəmə prosesinin spesifikasını, bu prosesin gedışatını əks etdirən *dildaxili* səhvlər adlandırılır. İkinci dilin mənimsənilməsinə dair son tədqiqatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, belə mənimsəmə zamanı normadan sapmaların heç də hamısı ana dilinin təsiri altında yaranmır, buna ümumən dilin mənimsənilməsinin universal xüsusiyyətləri də səbəb olur.

“İnterferensiya hadisəsinin nitqdə yaranma səbəbləri və növləri” adlanan ikinci paraqrafda əsasən interferensiyanın növləri şərh olunur.

Məlumdur ki, qohum olmayan dillərin sistemləri arasında əsaslı fərqlər var. Ona görə də belə dillər sırasından olan ikinci dilin öyrənilməsi zamanı dillərarası interferensiya baş verir.

Müşahidələr göstərir ki, ikinci dilin öyrənilməsinin ilkin mərhələsində adətən *sadə* interferensiya baş verir. Bu zaman dili öyrənənlər əsasən ana dilinin zahiri oxşar əlamətlərinin təsiri altında səhvlərə yol verirlər. Nəticədə tələbələr bəzən fərqiñə varmadan ana dilindəki bu və ya digər əlamətləri, sözləri belə, öz nitqlərinə daxil

⁵⁰ Вайнрайх, У. О семантической структуре языка / У. Вайнрайх. – Москва: Прогресс, –1970. – с.122.

⁵¹ Виноградская, М.В. Социолингвистический аспект становления русско-немецкого двуязычия российских немцев-переселенцев в условиях естественного билингвизма //– Россия: Вестник Адыгейского государственного университета. Сер. Филология и искусствоведение,–2009. Вып. 2 (45), – с.113.

edirlər. Məsələn, ingilis dilini öyrənən tələbələr bəzən “hər şey qaydasındadır” ifadəsini *everything is all right* kimi deyil, “hər şey *ok-dir*” şəklində verirlər. Şübhəsiz, belə səhvlər dilə yiyələnmə prosesində tədricən aradan qaldırılır, lakin onların fərqiə varmadıqda öyrənənin dilində kök sala bilir.

İkinci dilə yiyələnmənin sonrakı mərhələsində isə *funksional* interferensiya təzahür edir. Bu zaman ikinci dildə səhvlər artıq zahiri oxşar əlamətlərin deyil, ana dilinin funksional xüsusiyyətlərinin təsiri altında özünü göstərməyə başlayır. Belə interferensiya fərdin hər iki dilin funksional xüsusiyyətlərini fərqləndirə bilmədikdə baş verir.

İkinci dilə yiyələnmənin sonrakı, nisbətən yüksək mərhələsində isə *vasitəli* interferensiya özünü göstərir. Bu mərhələdə ana dilinin mənfi təsiri qismən müşahidə edilir. Bu zaman interferensiya ən çox dil faktları arasında fərqiə sezilməzliyi ilə bağlı olur. Fərqiə az olduqca yanlış eyniləşdirmə imkanı daha böyük olur. Ana dilinə aid oxşar assosiasiyalar daha güclü xarakter daşıdığından fərd ikinci dildə məhz onun təsiri altında hərəkət edir.

Öyrənənin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərindən, materialın xarakterindən və s. asılı olaraq interferensiya ya diqqəti dərhal cəlb edir, danışanın öz nitqində ana dilinin xüsusiyyətlərini əks etdirdiyi dərhal nəzərə çarpır, ya da interferensiya gizlin şəkildə baş verir, dildə bu və ya digər çətinliyin meydana gəlməsinə səbəb olur. Dilin bütün səviyyələrində özünü göstərən belə interferensiya halları mövcud ədəbiyyatda *aşkar* və *gizli* interferensiya adlandırılır.

Aşkar interferensiya zamanı dil normalarında nəzərə çarpacaq dərəcədə pozuntu baş verir, nəticədə, nitqdə fonetik, qrammatik və ya leksik səhvlər özünü göstərir. Bu zaman buraxılan səhvlər dinləyicinin diqqətini cəlb edir. Belə tələffüz qüsurları o səviyyədə olur ki, onu hiss etməmək mümkün deyildir. İkinci dilin qrammatik qaydalarının ana dilinin təsiri altında belə pozulması halları da diqqəti cəlb edəcək səviyyədə olur.

Gizli xarakter daşıyan interferensiyada bundan fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir. Bu zaman nitqdə qüsurlar açıq-aşkar hiss olunmur. Fərdin nitqini müşahidə edərkən ana dilinin necə ləngidici təsir etdiyini dərhal müəyyənləşdirmək olmur. Gizli interferensiyayı səciyyələndirən xüsusiyyətləri bu şəkildə qruplaşdırmaq olar: ikinci

dili öyrənən hər hansı fərd suallara cavab vermək üçün uzun müddət fikirləşir, nitqdə böyük fasilələrə yol verir, ikinci dildə işlədilməsi zəruri olan, lakin ana dilində olmayan söz birləşmələri və konstruksiyaları şüurlu olaraq işlətmir, tələffüzü çətin olan sözlərdən istifadə etməməyə çalışır. Bütün bunların nəticəsində, onun nitqi ifadəliliyini itirir, ideomatiklikdən məhrum olur. Bu zaman dil vasitələrindən dəqiq və səmərəli şəkildə istifadə olunmur.

“İkinci dilin mənimsənilməsində ana dilinin rolu” adlanan üçüncü paragrafda müasir dilçilikdə ikinci dilin mənimsənilməsində ana dilinin rolu ilə bağlı bir-birinə zidd olan konsepsiyalar şərh olunur.

Alımların bir qismi hesab edir ki, ana dili ikinci dilin mənimsənilməsinə mane olur (İ.A.Qruzinskaya, A.A.Lyubarskaya). Digərləri isə hesab edirlər ki, ana dili, əksinə, ikinci dilin daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir (L.V.Şerba, L.S.Vıqotski, F.F.Sovetkin).

Biz də öz növbəmizdə, adları qeyd olunan müəlliflərlə razılaşa bilmərik. Fikirimizcə, ikinci dilin mənimsənilməsində ana dilinin həm müsbət, həm də mənfi təsirləri vardır. Bu fikrimizin üstsində duraraq, tədqiqat boyunca bunu sübuta yetirməyə çalışacağıq.

Yu.D.Deşeriyev qeyd edir ki: *“Ana dili – ana dilinin əsasında inkişaf edən, formalaşan dil şüurudur ki, bu da ümumiyyətlə, ikinci dili mənimsəməyə kömək edir. Eynilə, uşaq yaşlarından ikinci dilin öyrənilməsi dünyagörüşünün genişlənməsinə, dil şüurunun inkişafına, eləcə də düşüncənin inkişafına kömək edir”*.⁵²

Qeyd etmək lazımdır ki, əgər ana dili ikinci dilin mənimsənilməsinə yalnız kömək etsəydi, mane olmasaydı, interferensiya kimi bir fenomen haqqında danışmağın mənası olmazdı. Müəlliflərlə razılaşa q ki, uşaqlıqdan iki dilin eyni vaxtda mənimsənilməsi, həqiqətən, uşaqların dünyagörüşünü genişləndirir, onların zehni inkişafına kömək edir.

Empirik tədqiqatlar göstərir ki, müxtəlif dövrlərdə, eləcə də ikidilliliyin inkişafının müxtəlif vəziyyətlərində doğma və ikinci dillərin qarşılıqlı əlaqəsi eyni deyildir. İki dilin belə qarşılıqlı əlaqəsinin müsbət və mənfi tərəfləri vardır. Ona görə də “ana dil

⁵² Дешериев, Ю.Д. Основные аспекты исследования двуязычия и многоязычия / Ю.Д. Дешериев, И.Ю. Протченко // Проблемы двуязычия и многоязычия: сб. науч. тр. – М.: Наука, – 1972. – с. 35.

ancaq kömək edir” və ya “ana dil ancaq mane olur” düsturlarından istifadə edərkən birtərəfli yanaşma elmi cəhətdən əsassızdır. Ona görə də təmasda olan dillərin hər birinin tipoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.

Öyrənilən ikinci dili ana dili kimi mükəmməl bilən bilinqlər üçün hansı dillərin (öyrənilən yoxsa ana dili) “ana dili” və “ikinci ana dili” olması sualı bizi maraqlandırır. Düşünürük ki, bu interferensiya proseslərinin öyrənilməsi üçün son dərəcə vacibdir. Məsələn, A.Veys gündəlik ünsiyyətdə istifadə olunan əsas dil ilə ünsiyyətin yalnız bəzi sahələrinə xidmət edən ikinci (əlavə) dil arasında fərq qoyur. Fikrini davam etdirən müəllif ilk öyrənilən əsas dilin ana dili ilə tez-tez eyniləşdirilməsindən danışıq. Bəzən elə hallar olur ki, ana dili uşaqlıqda deyil, insanın həyatının sonrakı dövründə öyrənilən dil hesab olunur.⁵³

K.X.Xanazarov bu hadisəni iki cür nəzərdən keçirir. Birincisi, o ikinci dili ana dili ilə eyni səviyyədə bilmə və işlətmə dərəcəsinə görə xarakterizə edir. İkincisi, insanların həyatında və inkişafında ikinci dilin əhəmiyyəti və rolu ilə.⁵⁴

Fikrimizcə, öyrənilən dili o halda “ikinci ana dili” adlandırmaq olar ki, bilinqlər ikinci dildən də öz “ana dili” ilə yanaşı, paralel şəkildə istifadə edir və ana dili kimi ikinci dildə də sərbəst və mükəmməl danışıq. Bizcə, “ana dili” və “ikinci ana dili”nin üstünlüyü və əhəmiyyəti məsələsində A.Veysin diferensiasiyası ən düzgün və dəqiq olacaqdır. Onun birinci və ikinci dilləri “əsas” və “əlavə” dillərə bölməsi bilinqlərin yaşadığı və gündəlik ünsiyyətdə (ailədə, qohumlarla, dostlarla) ana dilindən (əsas), ikinci dildən (əlavə) – yalnız həyatının bəzi sahələrində (işdə, sosial müəssisələrdə və s.) istifadə etdikləri dil vəziyyətini tam əks etdirir.

“İnterferensiya və dil kodlarına keçid hadisəsinə fərqli yanaşmalar” adlanan dördüncü paragrafda “kod” anlayışının mahiyyəti və interferensiya zəminində dil kodlarına keçidlə bağlı fərqli münasibətlər şərh və təhlil olunur.

⁵³ Weiss von A. The main problems of bilingualism / A. von Weiss. Heidelberg: Winter Verlag, – 2005. – p.20.

⁵⁴ Ханазаров, К.Х. Критерии двуязычия и его причины // Проблемы двуязычия и многоязычия: сб. науч. тр. – М.: Наука, 1972. – с. 197.

Bu sahədə tədqiqatlar XX əsrin 50-ci illərində aparılmağa başlamış və U.Vaynrayx və E.Hauqenin fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Belə bir fikir formalaşır ki, bilinqlər öz fikirlərini bir dildə ifadə edə bilmədiklərinə görə kod keçidinə müraciət edirlər. Müəyyən dərəcədə bu doğrudur. Bilinqlər öz fikrini bir dildə ifadə edə bilmədikdə və yaranan boşluğu kompensasiya etmək üçün başqa dilə keçməyə məcbur olurlar. Lakin burada başqa bir nüans da var. Əgər, bilinqlərin diqqəti yayğındırsa, əsəbi və ya yorğundursa bu zaman qeyri-ixtiyari başqa dilə keçid baş verə bilər. Digər tərəfdən, *“kodları dəyişdirmək kifayət qədər yüksək səviyyədə dil qabiliyyətinin və insanın müəyyən kommunikativ bacarığının və mədəniyyətinin göstəricisidir. Kod dəyişdirmə mexanizmləri insanlar arasında qarşılıqlı anlaşmanı və nitq ünsiyyəti prosesinin nisbi rahatlığını təmin edir. Əksinə, bilinqlərin ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq nitqini dəyişə bilməməsi, yalnız bir koda (yaxud altkoda) əməl etməsi anomaliya kimi qəbul edilir və kommunikativ konfliktlərə səbəb ola bilər”*.⁵⁵

Vəziyyətdən asılı olaraq bilinqlər kod keçidi edə bilər: başqa millətdən olan şəxsə müraciət edərkən, başqalarının fikirlərindən sitat gətirərkən və təsadüfən və ya səhvən ikinci bir məlum dilə keçid etdikdə.⁵⁶

Bu məsələ ilə bağlı F.Veysəlli “Dil” adlı kitabında qeyd edir: *“... iki azərbaycanlı Moskvada işgüzar danışıqları rus dilində aparırlar, özü də biznes danışıqlarından ayrılıb şəxsi və ailə məsələlərinə toxunanda Azərbaycan dilində danışırlar. Evdəkilər necədir? – Sağ olun. Pis deyillər. Kişi yaxşıdır? Belə də, Allaha şükür, hələ ki, yaşayır”*.⁵⁷

Əlbəttə, burada dil kodunun tam dəyişməsi müşahidə olunmur. Arada çoxlu keçidlər var. Bunları dil – dialekt fərqləri də

⁵⁵ Беликов, В.И. Социоллингвистика: учебник для вузов / В.И. Беликов, Л.П. Крысин. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, – 2001. – с.30.

⁵⁶ Попова, З.Д. Общее языкознание: учебное пособие для университетов / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – Воронеж: Центральное Черноземное книжное издательство, 2004. – с.194.

⁵⁷ Veysəlli, F.Y. Dil / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Təhsil, – 2007. – s.148.

adlandırmaq olar. D.Kristal kod keçidini bilinqlər tərəfindən istifadə olunan “sosiolinqvistik alət” adlandırır.⁵⁸

Qeyd olunan fəslin beşinci paragrafı **“Prosodik interferensiya, intonasiya və aksent”** adlanır və interferensiyanın daha çox dilin fonetik layında yaratdığı problemlər nəzəri cəhətdən təhlil olunur.

Prosodik interferensiya dedikdə, *“doğma olmayan, ikinci dilin (L2) prosodik sisteminin ana dilin (L1) təsiri altında bilinqlərin nitqində özünü göstərən dildən kənarlaşmalar kimi başa düşülür”*.⁵⁹ İnterferensiyanın ən geniş yayılmış növü prosodik interferensiyadır. Prosodiya səsin tonunu, intensivliyini, fasiləni və s. əhatə edir.⁶⁰

Prosodik interferensiyanın öyrənilməsində intonasiya xüsusi yer tutur. Belə ki, prosodik interferensiya nəzəriyyəsinin inkişafı daha yüksək səviyyəli interferensiya – intonasiya interferensiyası haqqında təlimin əsasını qoydu.

İntonasiya interferensiyası dedikdə, intonasiya vahidlərinin və intonasiya ifadə vasitələrinin modifikasiyalarında, o cümlədən melodik, vurğu, ritmik, temporal və səslənmədəki bəzi digər dəyişikliklərdə təzahür edən təbii və ya süni dil təması şəraitində ikidilli nitqdə intonasiya sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi kimi başa düşülür.⁶¹

Tələbələrin xarici nitqi ilə bağlı müşahidələr göstərir ki, öyrənilən dilin sisteminin spesifikasiyi onun mənimsənilməsi prosesinə, yəni nitq bacarıqlarının formalaşmasına müəyyən dərəcədə təsir göstərir: bəzi hallarda bu köməkədi, bəzən də ləngidici faktor kimi özünü göstərir. Tələbələrin nitqində müsbət və mənfi köçürmələr, doğma və öyrənilən dil sistemlərinə xas olan universal və spesifik qarşılıqlı əlaqələrdən irəli gəlir. Əksər hallarda, interferensiya təmasda olan dil sistemlərinin qarşılıqlı təsirinin mənfi nəticəsi ilə əlaqələndirilir.

Müasir dilçilikdə “aksent” interferensiyanın nəticəsi hesab olunur və iki növü qeyd edilir: ikinci dilə yiyələnmə vəziyyətinə xas

⁵⁸ Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of Language / D. Crystal. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1987. – 480 p.

⁵⁹ Метлюк, А.А. Просодическая интерференция в иноязычной речи / А.А.Метлюк. – Минск: Высшая школа, –1985. – с.102.

⁶⁰ Реформатский, А.А. О некоторых трудностях обучения произношению // – Москва: Русский язык для студентов иностранцев: Сб. статей, –1962. – с. 5.

⁶¹ Вишневская, Г.М. Некоторые особенности русского акцента в английской интонации // –Иваново: Фонетика и психология речи, – 1981. –с.15.

olan *keçici aksent* və ikinci dili mənimsəmə vəziyyətinə xas olan *qalıcı aksent*.⁶² Bilinçin dilə yiyələnmə mərhələsindən mənimsəmə mərhələsinə keçidinin əlaməti, ikinci dildə danışanların düzgün ifadələr qurmaq bacarığıdır. Bu halda, qalıcı aksent, əgər varsa, fonetik səviyyə (tələffüz) ilə məhdudlaşır, çünki daha yüksək səviyyədə edilən hər hansı bir səhv ifadəni yanlış edir. Əksinə, keçici aksent bütün dil səviyyələrinə təsir göstərə bilər. Əgər ikidillilik ikinci dili mənimsəmə mərhələsinə çatmazdan əvvəl sabitləşərsə, qalıcı və keçici aksentlər arasındakı fərq silinir.

*Bu fəsilədən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin dərc edilmiş aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında işıqlandırılmışdır.*⁶³

Dissertasiyanın **“İngilis dilini öyrənən azərbaycanlı tələbələrin nitqində interferensiyanın linqvistik xüsusiyyətləri”** adlanan IV fəslində tələbələrin nitqində fonetik, leksik-semantik və qrammatik interferensiya halları tədqiq edilir və interferensiyanın yaratdığı problemlərə aydınlıq gətirilir.

“Müqayisəli dilçiliyin zəruriliyi haqqında” adlanan birinci paragrafda dillərin tipologiyasının tərtibində və müqayisəsində müqayisəli dilçiliyin rolunun son dərəcə vacibliyi vurğulanır. Tədqiqat üçün xüsusi maraq kəsb edən ingilis və Azərbaycan dillərində oxşarlıqları və fərqləri müəyyən etmək üçün müqayisəli təhlil tətbiq edilmişdir. Birincisi, xarici dili mənimsəmə prosesində çətinliklərlə qarşılaşa biləcəyimiz məqamları qeyd etmək üçün,

⁶² Виноградов, В.А. Лингвистические аспекты обучения языку //– Москва: К проблеме иноязычного акцента в фонетике, – 1976. Выпуск 2. – с.62.

⁶³ Cəfərova, K.A. Dilçilikdə interferensiya anlayışı // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, – 2016. №7, – s.3-8; Occurrence and Types of Interference in the Language // – United Kingdom: Advances in Social Sciences Research Journal.Society for Science and Education, – 2017. Vol. 4 (20), – p.93-99. Indexed by COPERNICUS international; Interference in the context of Word Co-occurrence //– Vienna: European Journal of Literature and Linguistics, – 2018. №2, – p.16-19; Lexical Interference and Ways of Its Elimination: Based on Experience with Junior Course Students of the Azerbaijan University of Languages // – Canada: International Journal of English Linguistics: Canadian Center of Science and Education, – 2020. Vol.10 (2), – p.392-405; The role of extralinguistic factors in interlingual relations and theoretical issues of interference // – US: Linguistics and Culture Review: publisher American Linguist Association, US, – 2021. Vol.5 (1), – p.43-52.

ikincisi, bu çətinliklər nəticəsində yarananları təhlil etmək və səhvlərin səbəblərini müəyyən etmək üçün.

K.Ceyms “Müqayisəli təhlil” əsərində bütün səhvləri iki qrupa ayırır. Birinciyə bilmədən, səriştəsizlik nəticəsində yaranan səhvlər, ikinciyə interferensiya nəticəsində yaranan səhvləri daxil edir.⁶⁴

“Bilmədən” edilən səhvlər təkcə öyrənilən dilin müəyyən qaydalarını bilməməyin nəticəsi deyil, həm də “*qaçınma strategiyaları*”nın nəticəsidir. Bu barədə E.A.Karlinski yazır: “... *ikinci dilin mürəkkəb konstruksiyaları, istifadəsi müəyyən çətinliklərə və hədəf dildə nitqdə səhvlərin yaranmasına səbəb olur*”.⁶⁵

İnterferensiya nəticəsində yaranan səhvlərin təzahürü dərin psixolinqvisistik xarakter daşıyır. Buna görə də, praktiki materialların təhlili göstərdiyi kimi, tələbələr bəzi qrammatik strukturları mükəmməl bildiyi halda belə, nitqlərində onlardan istifadə edərkən səhvlərə yol verə bilərlər.

Müqayisəli tipoloji təhlilin zəruriliyi ingilis və Azərbaycan dillərində mövcud olan bəzi dil fərqlərini göstərmək və onların köməyi ilə fonetik, qrammatik və leksik-semantik interferensiyanın yaratdığı səhvləri azərbaycanlı tələbələrin ingilis dili nitqində təzahür edilməsinin mümkün səbəblərini təsvir etmək üçündür.

Məhz müqayisəli təhlil, azərbaycanlı tələbələrin nitqində interferent səhvləri tədqiq etməyə, tələbələrin ingilis dilini mənimsəmə prosesini müşahidə etməyə kömək edir. Səhvlərin sayının azalması və ya artması və müvafiq olaraq tələbələrin nitqində onların baş vermə tezliyi bizə ikinci dilin öyrənilməsində irəliləyiş və ya geriləmə haqqında fikir söyləməyə imkan verir. İnterferent səhvlərin tədqiqi bir daha sübut etdi ki, zaman ikinci dilin öyrənilməsinin keyfiyyətinə müsbət təsir edir, buna qrammatik və leksik-semantik səviyyədə interferent səhvlərin sayının azalması parlaq nümunədir. Bu, öz növbəsində, interferensiyanın aradan qaldırılmasının mürəkkəb və uzun bir proses olduğunu sübut edir.

⁶⁴ James, K. English as she is heard: aural difficulties experienced by foreign learners // – London: English Language Teaching, – 1989. – Vol.28. №1, – p. 15.

⁶⁵ Карлинский, А.Е. Основы теории взаимодействия языков и проблема интерференции: /автореф. дис. ... д-ра филол. наук / – Киев, 1980. – с.22.

“Fonetik səviyyədə interferensiya” adlanan ikinci paraqrafta qeyd olunur ki, tələbələrin istər şifahi, istərsə də yazılı nitqində dil normalarının pozulması interferensiya kimi şərh edilir və bu sapmaların səbəbləri isə, hər iki dilin fərqli dil xüsusiyyətlərinə malik olduğundan irəli gəlir.

Azərbaycan və ingilis dillərinin fonetik sistemlərini müqayisə edərək demək olar ki, ingilis dilində Azərbaycan dilində olmayan səslər, həmçinin tələbələr üçün mənimsənilməsi müəyyən çətinliklər yaradan allofonlar (fonemin variantları) vardır.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində saitlərin uzunluq, yaxud qısalıq əlaməti mənaferqləndirici əlamətdir. Tələbələr ingilis uzun [ɪ:] saitini qısa [ɪ] kimi tələffüz edirlərsə, deməli, həmin səsin olduğu söz interferensiyaya məruz qalmışdır. Müq. et: *beet* [bi:t] “çuğundur” – *bit* [bit] “tikə, parça”, *lead* [li:d] “aparmaq, yol göstərmək” – *lid* [lɪd] “qapaq”.

Azərbaycan dilində uzun və qısa saitlərin fonoloji oppozisiyasının olmaması ingilis dilindəki uzun və qısa səslərə münasibətdə fonetik interferensiyanın potensial sahəsini yaradır. Azərbaycan dilindəki [e] səsinə bənzəyən, lakin ingilis dilində daha açıq tələffüz edilən [æ] fonemi azərbaycanlı tələbələrin ingilis dilində nitqində interferensiyaya məruz qalır. Bu isə, çox vaxt ingilis dilində sözlərin mənasının yanlış anlaşılmasına gətirib çıxarır.

Məsələn, tələbələr sözdə [æ] səsinin əvəzinə [e] tələffüz edərlərsə, o zaman *pan* [pæn] “qazan” sözü *pen* [pen] “qələm” kimi, *man* [mæn] “kişi, adam” sözü *men* [men] “kişilər, adamlar” kimi, *bad* [bæd] “pis” sözü *bed* [bed] “çarpay” kimi, *lad* [læd] “cavan oğlan” sözü isə *lead* [li:d] “aparmaq, yol göstərmək” feili *led* [led] (onun keçmiş zamanı forması) kimi başa düşülər.

Tələbələrin ingilis dilində şifahi nitqində bu dilin samit səsləri ana dilinin təsirinə məruz qalır. Məlum olduğu kimi, ingilis dilində 24 samit fonem vardır. Onların bir hissəsinin tələffüzü tələbələr üçün çətin deyildir, lakin qalanları mənimsənmə baxımından olduqca mürəkkəbdir. Məsələn, *the, this, that, truth, teeth, thing* kimi sözlərdəki [θ] və [ð] səslərin tələffüzü tələbələr üçün çətinidir. Ona görə də onlar bu səsləri [f] [d] [z] [t] [s] kimi oxşar Azərbaycan səsləri ilə əvəz edirlər. Belə hallarda natamam diferensiasiya, yəni ingilis və Azərbaycan

dillərinin fonoloji sistemlərində müəyyən fərqlər olduğundan bu dillərin fonemlərinin qarışması baş verir.

Bəlliklə, müəyyən səsləri düzgün tələffüz etmədiklərinə görə, tələbələr bir ingilis sözü əvəzinə başqa söz işlətməmiş olurlar. Məsələn, onlar [θ] səsini [s] kimi tələffüz edirlərsə, o zaman *thing* [θɪŋ] “əşya” sözü *sing* [sɪŋ] “nəğmə oxumaq” kimi, *think* [θɪŋk] “fikirləşmək” sözü *sink* [sɪŋk] “batmaq” kimi, *thick* [θɪk] “qalın” sözü *sick* [sɪk] “xəstə” kimi, *mouth* [mauθ] “ağız” sözü *mouse* [maus] “siçan” kimi, kimi ifadə edilmiş olur.

Azərbaycanlı tələbələrin nitqində bu dildə olmayan [ŋ] səsi də tez-tez interferensiyaya məruz qalaraq [n] səsi və ya [nɔ] səs birləşməsi ilə əvəz edilir. Məsələn: *sing* [sɪŋ] “oxumaq” → *sin* [sɪn] “günah, günah etmək”, *singer* [sɪŋə] “xanəndə, müğənni” → *sinner* [sɪnə] “günahkar”, *king* [kɪŋ] “kral” → *kin* [kɪn] “nəsil, ailə”, *wing* [wɪŋ] “qanad” → *win* [wɪn].

Tələbələr bəzən ingilis dilinin qaydalarını tez-tez yaddan çıxaraq bu dildə tələffüz edilməyən səsləri tələffüz edirlər. Məsələn: *when* [wen] “nə vaxt” → [when], *whole* [houl] “bütün, tam” → [whoul], *hour* [auə] “saat” → [hauə], *island* [aɪlənd] “ada” → [aɪslənd], *know* [nou] “bilmək” → [knou], *knee* [ni:] “diz” → [kni:], *knight* [naɪt] “cəngavər” → [knaɪt] və s.

Bir sıra hallarda tələbələr Azərbaycan dilinin təsiri altında ingilis sözlərini “necə görürəmsə, elə də tələffüz edirəm” prinsipi ilə tələffüz edirlər. Məlumdur ki, *c* hərfi *e*, *i*, *y* hərflərindən əvvəl [s] səsi kimi (*city* “şəhər”, *center* “mərkəz”, *cycle* “dövrə” və s.), digər hallarda isə, [k] səsi kimi tələffüz edilir (*comb* “daraq”, *comedy* “komediya” və s.). Lakin tələbələr bu hərfi çox zaman [k] səsi kimi tələffüz edirlər. Məsələn: *center* [sentə] “mərkəz” → [kentə], *certain* [sə:tɪn] “müəyyən” → curtain [kə:tɪn].

Bəzi hallarda ana dilində artıq mənimsənmiş alınma sözlər, beynəlxalq sözlər və coğrafi adlar da tələbələrin ingilis dilində nitqində ana dilinin təsiri altında interferensiyaya məruz qalır. Məsələn, İngiltərənin paytaxtının adını tələbələr bəzən *London* [lɒndən] kimi deyil, [lɒndən] və ya [lɒndən] kimi tələffüz edirlər. Normadan belə sapma *Europe* [juərəp] “Avropa” sözünün tələffüzündə də müşahidə

edilir. Ana dilinin təsiri altında tələbələr bu sözü [evröp] kimi tələffüz edirlər.

Azərbaycan və ingilis dillərinin fonetik sistemlərini qarşılaşdırsaq, ingilis dilində olan səslərin Azərbaycan dilində heç də hamısının qarşılığının olmadığını görürük. Məsələn, ingilis dilində *thing* [θɪŋ] “əşya”, *they* [ðeɪ] “onlar”, *wood* [wud] “ağaç” sözlərindəki [θ], [ð] və [w] səslərinin Azərbaycan dilində və əksinə, Azərbaycan dilindəki [j], [x], [ğ], [ɪ] kimi səslərin ingilis dilində qarşılığı olmadığından bu dillərin daşıyıcıları həmin səslərin tələffüzündə müəyyən çətinliklərlə rastlaşırlar.

İngilis dilini öyrənən tələbələr bu dilin fonetikasını tam olaraq mənimsəmədə, doğma dilin təsiri altında fonetik və fonoloji səviyyələrdə interferensiyanın təsirini özlərində mütləq hiss edirlər. Başqa sözlə, interferensiya onları tələffüz normalarından kənara çıxmağa sövq edir.

Dördüncü fəslin üçüncü paragrafi **“Leksik-semantik səviyyədə interferensiya”** adlanır. Leksik-semantik interferensiya ana dilindəki sözlərin mənasının və onların leksik uyğunluq xüsusiyyətlərinin öyrənilən xarici dilə keçirilməsi nəticəsində sözdən istifadə normalarından sapmadır. Bu, nitqdə sözün mənası, ifadəsi, cümlə və mətn səviyyəsində təzahür edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müntəzəm və ünsiyyət baxımından mühüm olan leksik-semantik interferensiya özünü, əsasən tələbələrin ikinci dil öyrənməsinin başlanğıc mərhələsində göstərir. Məsələn, onların ingilis nitqində leksik-semantik interferensiyanın səbəblərindən biri hər iki dildə sözlərin məna həcmnin, əlaqələndirilmiş sözlərin leksik uzlaşması və assosiativ əlaqələrin uyğunsuzluğu, ingilis dilində sinonimlik və omonimlikdir. Bu, tələbələrin ingilis dilində yazılı nitqində daha aydın hiss olunur. Məsələn, *son* “oğul” və *sun* “günəş” sözləri omofonlardır və interferensiyaya məruz qala bilər. Azərbaycanlı tələbənin qurduğu *My *sun is steel a pupil but he will finish school next year* (“Mənim oğlum hələ məktəbidir, lakin gələnlə il o, məktəbi bitirəcəkdir”) cümləsində leksik-semantik interferensiyanın nəticəsi kimi *son* “oğul” sözü əvəzinə cümlənin mənasını dəyişən *sun* “günəş” sözü işlədilmişdir. Bu cümlədə nitqdə uzun [i:] saiti ilə fərqlənən *steel* [sti:l] “polad” və *still* [stɪl] “hələ”

sözləri interferensiyanın təsirinə məruz qalmışlar. Analogi hal yazılı nitqdə də müşahidə edilir: *My son is *steel a pupil but he will finish school next year*. Göründüyü kimi, bu cümlədə *still* “hələ” sözü əvəzinə yanlış olaraq *steel* “polad” sözü işlənmişdir.

İngilis dilindəki *magazine* “jurnal” sözü də səslənməsinə görə, Azərbaycan dilindəki “*mağaza*” sözüə bənzəyir. Ona görə də, tələbələrin ingilis dilində nitqində bu sözdən tez-tez yanlış istifadə edildiyi müşahidə olunur. Müq. et: **I am going to the magazine to buy some bread* “Mən çörək almaq üçün mağazaya getməyə hazırlaşırım” ← *I am going to the grocery to buy some bread*. Göründüyü kimi, burada *grocery* “ərzaq mağazası” sözünün əvəzinə yanlış olaraq *magazine* “jurnal” sözündən istifadə olunmuşdur. Daha başqa bir misala diqqət yetirək:

“Mənim valideynlərim bu yaxınlarda yeni maşın aldılar” – cümləsini tələbələr bəzən Azərbaycan dilindəki “*maşın*” sözünü ingilis dilindəki *machine* sözü ilə eyniləşdirərək bu dilə **My parents have recently bought a new machine* kimi tərcümə edirlər, halbuki, ingilis dilində *machine* sözü “maşın, mexanizm, aparat” mənasında işlənir. Tərcümədə isə, *car* sözündən istifadə edilməli idi: *My parents have recently bought a new car*.

İngilis dilində sözlərin çoxmənalılığı azərbaycanlı tələbələrin nitqində müəyyən çətinlik törədən xüsusiyyətlərdən olmaqla yanaşı, ona yiyələnmənin başlanğıc mərhələsində leksik-semantik interferensiyanın mənbələrindən biridir. Məsələn, tələbələrin tərcümə etdiyi **A lot of politic, business and sport events go in English* “Bir çox siyasi, işgüzar və idman görüşləri ingilis dilində keçirilir” cümləsində *to go* – *getmək* feilindən istifadə edilmişdir. Əslində burada “*görüş keçirmək*” mənası verən *to hold* feilindən istifadə edilməli və cümlə *A lot of politic, business and sport events are hold in English* şəklində qurulmalı idi.

Azərbaycan dilində “*kimisə gözləmək*” ifadəsinin komponentləri təsirlik hal şəkilçisi ilə əlaqələnmişdir. İngilis dilində isə, onun qarşılığı qoşmanın köməyi ilə düzəlir: *to wait for somebody*. Lakin azərbaycanlı tələbələr ana dilinin təsiri ilə onu ingilis dilinə qoşmasız tərcümə edirlər: **to wait somebody*.

Beləliklə, azərbaycanlı tələbələrin ingilis dilində nitqində leksik-semantik səviyyədə interferensiya, ilk növbədə, Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemindəki sözlərin mənə fərqiindən irəli gəlir. Ana dilindəki çoxmənalı sözlərin təsiri altında ikinci dildə səhvlərin yaranması, yuxarıda qeyd olunmuş nümunələrdən də görüldüyü kimi, buna bariz nümunədir.

“**Qrammatik səviyyədə interferensiya**” adlanan dördüncü paraqrafda tələbələrin nitqində qrammatik səhvlər təhlil olunur və onu yaradan səbəblər şərh olunur.

Bilinqvin nitqində interferensiya proseslərinin öyrənilməsində qrammatik interferensiya mühüm yer tutur. Qrammatik interferensiya problemi XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq araşdırılır. Onu ilk dəfə V.A.Boqorodski və L.V.Şerba tədqiq etmişlər. 60-cı illərdən V.Y.Rozentsveyq, A.V.İsaçenko, L.M.Umana, U.Vaynrayx və başqaları qrammatik interferensiyanı sistemli şəkildə öyrənməyə başladılar. U.Vaynrayx qeyd edirdi ki, qrammatik interferensiya problemi ümumi linqvistikanın ən çox müzakirə edilən məsələlərindəndir.⁶⁶

Qrammatik interferensiya hadisəsinin səbəbi iki dilin qrammatik sistemlərini müqayisə etmək və onların fərqiini müəyyən etməklə təyin edilə bilər.

“Məlumdur ki, ingilis və Azərbaycan dilləri cümlədə sözlərin sırasına görə fərqlənir. Azərbaycan dili üçün sərbəst, ingilis dili üçün isə qəti müəyyən edilmiş söz sırası xarakterikdir, ona görə də ingilis və Azərbaycan dillərində cümlənin strukturundakı tipoloji fərqlər qrammatik interferensiyanın potensial sahəsinə yaradır.”⁶⁷

Tələbələr ingilis dilində cümlə qurarkən qrammatik interferensiya əsasən, cümlənin baş üzvlərini – mübtədə və xəbəri əhatə edir. Rus və ingilis dillərinin müqayisəli tipologiyası üzrə tədqiqatlarda qeyd edilir ki, bu, ingilis dili üçün xarakterik olmasa da, rus dilində

⁶⁶ Уман, Л.М. Проблемы грамматической интерференции: / Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. /—Москва, 1964.— 12 с.

⁶⁷ Мусаев, О.И. Порядок слов в предложениях английского и Азербайджанского языков / О.И. Мусаев. — Баку: Маариф, —1961. — с.15.

baş üzvləri göstərilməyən (elliptik) cümlələr üçün tipik haldır.⁶⁸ Bu halı ingilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəli tipologiyasına da aid edə bilərik. Məsələn, azərbaycanlı tələbələrin ingilis nitqində xəbərin bir hissəsinin tez-tez buraxıldığını müşahidə etmək olar. Lakin ingilis dili üçün xəbərin buraxılması səciyyəvi deyildir. Tələbələr arasında aparılmış eksperiment göstərdi ki, onlar məchul növdə (The Passive Voice) *to be* feili ilə ifadə olunmuş xəbərin bir hissəsini buraxırlar. Bu aşağıdakı nümunələrdə də aydın görünür. (buraxılan hissələr [...]) mötərizəsində göstərilir):

This firm [is] situated in our town “Bu şirkət bizim şəhərdə yerləşir”. *English [is] used as the official language in Great Britain* “İngilis dilindən Böyük Britaniyada rəsmi dil kimi istifadə edilir”.

Davamedici zaman qrupu ilə verilən cümlələrdə xəbərin *to be* feili ilə ifadə olunan hissəsinin buraxıldığı hallar: *I [am] waiting for my friend* “Mən öz dostumu gözləyirəm”. *We thought you [were] working on your project.* “Biz elə bildik ki, sən öz layihən üzərində çalışırsan”.

İndiki bitmiş və keçmiş bitmiş (the Present and Past Perfect Tense) zamanla verilən cümlələrdə xəbərin *to have* feili ilə ifadə olunan hissəsinin buraxıldığı hallar: *He [has] never seen his father* “O, öz atasını heç vaxt görməmişdi”. *I am sure you [have] translated the article* “Mən əminəm ki, sən məqaləni artıq tərcümə etmişən”.

Azərbaycanlı tələbələrin nitqində qrammatik interferensiyanın təzahürlərindən biri ingilis dilində sual və inkar cümlələrinin qurulması zamanı köməkçi feillərin buraxılmasıdır. Azərbaycan və ingilis dillərində belə cümlələrin qurulmasında tipoloji fərqlər qrammatik interferensiyanın potensial sahəsini təşkil edir, çünki Azərbaycan dilində ingilis dilindəki köməkçi feillərə uyğun olan köməkçi feillər yoxdur.

Məsələn, **How many letters you wrote yesterday?* cümləsində *did* keçmiş zaman köməkçi feili buraxılmışdır. Bu isə Azərbaycan dili üçün xarakterik cümlə quruluşuna uyğundur: “Sən dünən neçə məktub yazdın?” İngilis dilində bu cümlənin düzgün qarşılığı belə olmalıdır: *How many letters did you write yesterday?*

⁶⁸ Чеснокова, Л.Д. Грамматическая сочетаемость слов в простом предложении и факторы, обуславливающие ее // – Ростов: Сочетаемость языковых единиц, –1968. – с.16.

Did köməkçi feilini tələbələr inkar cümlələrində də tez-tez buraxırlar. Məsələn: *I [did] not come yesterday* “Mən dünən gəlməmişdim”. *Yesterday I [did] not know what to think* “Dünən nə düşüncəyimi bilmirdim”. Bu hal indiki qeyri-müəyyən zamanla (Present Indefinite Tense) verilən sual və inkar cümlələrində də tez-tez *do* indiki zaman köməkçi feili buraxılması, gələcək qeyri-müəyyən zamanla (Future Indefinite Tense) verilən sual və inkar cümlələrində *shall (will)* gələcək zaman köməkçi feilini buraxmasında da müşahidə edilir.

İngilis dilinin feil sistemi üç zaman – indiki, keçmiş və gələcək zaman formalarını ehtiva edən qrammatik zaman kateqoriyası ilə təmsil olunmuşdur. Bitmiş zamanın ifadəsi üçün işlədilən keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasının (Past Indefinite Tense) düzəldilməsi üçün feilin ikinci formasından istifadə edilir: qaydalı feillərin sonuna *-ed* keçmiş zaman şəkilçisi artırılır, qaydasız feillər isə, Past Indefinite zamanının xüsusi formasına malik olur. Tələbələr isə qaydasız feillərin bu formasını, qaydalı feillərin keçmiş zaman şəkilçisi olan *-ed* artırmaqla düzəldirlər. Müq. et: *made (to make* “etmək, qurtarmaq” – **maked*; *took (> to take* “götürmək”) – **taked* və ya *tooked*; *left (> to leave* “tərk etmək, çıxıb getmək”) – **leaved*; *met (> to meet* “qarşılamaq”) – **meeted*; *caught (> to catch* “tutmaq, yaxalamaq”) – **caught*.

Bu nümunələr dildaxili qrammatik interferensiyaya aiddir. Azərbaycanlı tələbələrin nitqində belə yayınmalar kifayət qədər çox olur.

İngilis və Azərbaycan dillərində isimlərin qrammatik kateqoriyalarındakı fərqlər də qrammatik interferensiyanın potensial sahəsini təşkil edir. A.Axundov ingilis və Azərbaycan dillərindəki kəmiyyət kateqoriyaları arasında bir sıra tipoloji fərqlərin olduğunu, bu fərqlərin özünü istər semantik, istərsə də qrammatik (morfoloji və sintaktik) planda nümayiş etdirdiyini qeyd edir. “*Azərbaycan dilində yalnız təkdə və yaxud yalnız cəmdə işlənə bilən isim qrupu yoxdur. Başqa sözlə, hər hansı ismin müxtəlif qrammatik və üslubi şəraitdə təkdə və yaxud cəmdə işlənməsi mümkündür. İngilis dilində isə kəmiyyət kateqoriyası baxımından leksik-qrammatik cəhətdən təcrid olunmuş sözlər qrupu mövcuddur.*”⁶⁹ Məsələn, *money* “pul” və *news* “xəbərlər” isimləri yalnız

⁶⁹ Axundov A.A. İngilis və Azərbaycan dillərində kəmiyyət kateqoriyası // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2003. c.1, – s. 190.

tək, *goods* “mal” və *clothes* “paltar” isimləri isə yalnız cəm formasında işlənir. İngilis və Azərbaycan dillərində isimlərin kəmiyyət formasındakı fərqlər tələbələrin tez-tez ingilis dilinin normalarından kənara çıxmasına səbəb olur. Məsələn, *What is the latest news?* sualına tələbələrin əksəriyyəti **They are about the oil situation in the USA* cavabını verir. Əslində isə, burada *they* əvəzliyi əvəzinə *it* əvəzliyindən istifadə edilməlidir, çünki *news* ismi yalnız tək formasında işlənir.

Qrammatik interferensiya isimlərin cəm formasının düzəldilməsi zamanı da müşahidə edilir. İngilis dilində isimlərin cəm forması tək formada olan isimlərə *-s (-es)* şəkilçisinin artırılması ilə düzəldilir: *place-places, box-boxes*. Lakin bəzi isimlərin (*man-men, woman-women, foot-feet* və s.) cəm forması kökdəki saitin dəyişdirilməsi ilə düzəlir. Azərbaycanlı tələbələr ana dilinin təsiri altında həm yazılı, həm də şifahi nitqdə bu tipli sözlərdə ingilis dilinin normalarından kənara çıxırlar. Müq. et: *men – *mans, feet – *foots*. Bu nümunələr dildaxili interferensiyayı nümayiş etdirir.

İngilis dilində kəmiyyət qrammatik kateqoriyası əlavə olaraq artikkelə verilən müəyyənlik/qeyri-müəyyənlik qrammatik kateqoriyası ilə dəstəklənir.⁷⁰ Azərbaycan dilindəki isimlərdən kəmiyyət formasına görə fərqlənən ingilis isimlərindən istifadə edərkən tələbələrin nitqində artikkelər interferensiyaya məruz qalır. Məsələn, ingilis dilində *a (an)* qeyri-müəyyənlik artikli cəm formadakı isimlərlə işlənir. Azərbaycanlı tələbələr isə, belə isimləri ya artiklsiz, ya da *the* müəyyənlik artikli ilə işlədir, çünki Azərbaycan dilində müəyyənlik/qeyri-müəyyənlik qrammatik kateqoriyası yoxdur. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, onlar ingilis dilində yalnız cəm formasında olan bəzi isimləri (*goods* “mal”, *clothes* “paltar”, *police* “polis”) *a (an)* qeyri-müəyyənlik artikli ilə işlədir, çünki həmin sözlər Azərbaycan dilində topluluq bildirir və əsasən ismin tək formasında işlənir. Müq. et: *“Şirkət yeni məhsul aldı” – *The company got a new goods; “Polis oraya bir dəqiqə sonra gəldi” – *A police has come there in a minute.*

⁷⁰ Musayev, O.İ. İngilis dilinin qrammatikası / O.İ. Musayev. – Bakı: Nurlan, – 2007. – s.56

İngilis dilində hal qrammatik kateqoriyası məsələsi mübahisəli olaraq qalır, lakin bu dildə isimlərin iki – ümumi və ziyəlik hal sistemi ilə verilməsi nöqtəyi-nəzəri ümumən qəbul edilmişdir.⁷¹

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində isim bütün qrammatik hal göstəricilərinə malik deyildir. Ona görə də, göstəriciləri olmayan halların funksiyalarını sözlülər və söz sırası yerinə yetirir.

İngilis dilində zaman mənasının söz sırasının köməyi ilə ifadə edilməsi azərbaycanlı tələbələr üçün kifayət qədər çətinlik törədir. Məsələn, “Sabah nümayəndə heyətini vağzalda kim qarşılaya bilər?” – tipli cümlələrdə tələbələr vasitəsiz tamamlığı adətən cümlənin əvvəlində və ya sonunda gələn zaman zərfliyindən sonra işlədirlər: **Who will be able to meet tomorrow the delegation at the station?* Halbuki ingilis dilində bu cümlə belə ifadə edilməlidir: *Who will be able to meet the delegation at the station tomorrow?*

Azərbaycanlı tələbələr ingilis dilində məkan mənasının söz sırasının köməyi ilə ifadə edilməsində də bəzi çətinliklərlə üzləşirlər. Məsələn, onlar əşyanın və ya əşyaların yerləşdiyi yeri göstərmək üçün *there is / there are* ifadəsini işlədərkən interferensiya baş verir. Təsdiq cümlələrində tələbələr *there is / there are* ifadəsini buraxırlar. Məsələn, “Bizim mənzildə üç otaq vardır” – cümləsini onlar *There are three rooms in our flat* kimi deyil, *In our flat have three rooms* kimi ifadə edirlər. Belə söz sırası Azərbaycan dilindəkinə uyğundur. İnterferensiya da məhz bu səbəbdən baş verir. Bu hal özünü sual və inkar cümlələrində də göstərir.

İngilis və Azərbaycan dillərində sifət və zərflərin qrammatik kateqoriyalarında, məsələn, müqayisə dərəcələrinin düzəldilməsində bəzi fərqlər də qrammatik interferensiyasının potensial sahəsini yaradır. Azərbaycanlı tələbələr ingilis dilində sifət və zərflərin müqayisə dərəcələrini düzəldərkən bəzi səhvlərə yol verirlər. Onlar bəzi sifətlərin müqayisə və üstünlük dərəcələrini yanlış olaraq analogiyaya görə ümumi qaydada düzəldirlər. Müq. et: *better “daha yaxşı” (good “yaxşı”) – *gooder, worse “daha pis” (bad “pis”) – *badder, the greatest (great “böyük”) – *the most great.*

⁷¹ Musayev, O.İ.İngilis dilinin qrammatikası / O.İ. Musayev. – Bakı:Nurlan, – 2007.– s.124.

Beləliklə, azərbaycanlı tələbələrin ingilis dilində nitqində qrammatik səviyyədə interferensiya, ilk növbədə, Azərbaycan və ingilis dillərinin qrammatik quruluşundakı fərqlərdən irəli gəlir. Bu dillərin kəmiyyət, cins, hal, zaman və növ qrammatik kateqoriyaları arasındakı fərqlər, Azərbaycan dilində artıqların olmaması və s. qrammatik interferensiyanın potensial sahəsini təşkil edir. Tələbələrin ingilis dilinin normalarından qrammatik səviyyədə sapmalara yol vermələri həm də onların ingilis dilini bilmə dərəcəsi ilə bağlıdır: ingilis dilini bilmə dərəcəsi nə qədər yüksək olursa, onun qrammatik normalarından sapmalar da o qədər az olur.

“Azərbaycanlı tələbələrin ingilis nitqində interferensiya hallarının eksperimental təhlili” adlanan beşinci paragrafda yuxarıda qeyd olunan problemlərə aydınlıq gətirmək üçün tələbələrin nitqi üzərində aparılmış eksperimentin nəticələri təhlil olunur.

Belə ki, eksperiment üçün seçilmiş 16 qrupda (cəmi 266 tələbə) azərbaycanlı tələbələrin ingilis dilində yazılı və şifahi nitqində müəyyən edilmiş interferensiya halları və interferent səhvlərin sayı səviyyələr üzrə faizlə aşağıdakı cədvəllərdə göstərilmişdir.

Cədvəl 4.5.1
Azərbaycan Dillər Universitetinin I kurslarında aparılmış eksperimentin nəticələri

Qruplar	Tələbələrin ümumi sayı	Nitq növü		Mətnlərin sayı	Müxtəlif səviyyəli interferent səhvlərin sayı	Fonetik	Leksik-semantik	Qrammatik
103 ^a , 103 ^b 104 ^a , 104 ^b	17+16 17+17	Yazılı	monoloji nitq parçası	100	170	-	60 (35%)	110 (64%)
			müxtəlif tip cümlələr	1000	487	-	205 (42%)	282 (58%)

		Şifahi	monoloji nitq parçası	170	233	72 (31%)	58 (29%)	103 (44%)
			müxtəlif tip cümlələr	820	317	107 (34%)	67 (21%)	143 (45%)
Cəmi:	67			2090	1207	179 (15%)	390 (32%)	638 (53%)

Cədvəl 4.5.2
Azərbaycan Dillər Universitetinin II kurslarında
aparılmış eksperimentin nəticələri

Qruplar	Tələbələr ümumi sayı	Nitq növü		Mətn- lərin sayı	Müxtəlif səviyyəli interfe- rent səhvlərin sayı	Fonetik	Leksik- seman- tik	Qram- matik
		Yazılı	Şifahi					
203 ^a ,203 ^b 204 ^a ,204 ^b	17+16 16+16	Yazılı	monoloji nitq parçası	100	135	-	35 (26%)	100 (74%)
			müxtəlif tip cümlə- lər	1000	319	-	114 (36%)	205 (64%)
		Şifahi	monoloji nitq parçası	170	196	63 (32%)	39 (20%)	94 (48%)
			müxtəlif tip cüm- lələr	820	240	98 (41%)	60 (25%)	82 (34%)
Cəmi:	65			2090	890	161 (18%)	248 (28%)	481 (54%)

Cədvəl 4.5.3

**Azərbaycan Dillər Universitetinin III kurslarında aparılmış
eksperimentin nəticələri**

Qruplar	Tələbələrin ümumi sayı	Nitq növü		Mətnlərin sayı	Müxtəlif səviyyəli interferent səhvlərin sayı	Fonetik	Leksik-semantik	Qrammatik
303 ^a ,303 ^b 304 ^a ,304 ^b	17+16 17+17	Yazılı	monoloji nitq parçası	100	107	-	39 (36%)	68 (64%)
			müxtəlif tip cümlələr	1000	226	-	98 (43%)	128 (57%)
		Şifahi	monoloji nitq parçası	170	105	34 (32%)	23 (22%)	48 (46%)
			müxtəlif tip cümlələr	820	194	90 (46%)	38 (20%)	66 (34%)
Cəmi:	67			2090	632	124 (20%)	198 (31%)	310 (49%)

Cədvəl 4.5.4

Azərbaycan Dillər Universitetinin IV kurslarında aparılmış eksperimentin nəticələri

Qruplar	Tələbələr ümumi sayı	Nitq növü		Mətnlə rin sayı	Müxtəlif səviy- yəli interfe- rent səhvlə- rin sayı	Fonetik	Leksik- seman- tik	Qram- matik
		Yazılı	Şifahi					
403 ^a ,403 ^b 404 ^a ,404 ^b	16 17+17 17+	monoloji nitq parçası		100	72	-	22 (30%)	50 (70%)
		müxtəlif tip cümlələr		1000	103	-	23 (22%)	80 (78%)
		monoloji nitq parçası		170	82	28 (34%)	12 (15%)	42 (52%)
		müxtəlif tip cümlələr		820	125	52 (42%)	20 (16%)	53 (42%)
Cəmi:	67			2090	382	80 (21%)	77 (20%)	225 (60%)

Azərbaycanlı tələbələrin ingilis nitqində interferent səhvlər, əsasən, ingilis dilinin mənimsənilməsinin ilkin mərhələsində olmuşdur. Cədvəllərdən görüldüyü kimi, bu mərhələdə interferensiya dilin bütün səviyyələrini əhatə edir.

Beləliklə, I-IV cədvəllərdə statistik nəticələri verilmiş 2090 yazılı və şifahi nitq nümunəsinin təhlili əsasında interferensiyayı yüksək, orta, zəif və sıfır olmaqla aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

Cədvəl 4.5.5

**Azərbaycan Dillər Universitetində I-IV kurslarda aparılmış
eksperimentin ümumi nəticələri**

İnterferensiyanın növü	İnterferensiyanın dərəcəsi	Kurslar üzrə			
		I kurs	II kurs	III kurs	IV kurs
Fonetik	Yüksək	+	+		
	Orta			+	
	Zəif				+
	Sıfır				
Leksik-semantik	Yüksək	+			
	Orta		+		
	Zəif			+	+
	Sıfır				
Qrammatik	Yüksək	+			
	Orta		+	+	
	Zəif				+
	Sıfır				

Cədvəldən görüldüyü kimi, I kurs tələbələrinin ingilis nitqində əsasən yüksək dərəcəli interferensiya müşahidə olunur. Bütün səviyələrdə interferensiyanın baş vermədiyi hal isə, qeydə alınmamışdır.

Tələbələrə özündə ingilis dilinin müxtəlif leksik-semantik və qrammatik təzahürlərini ehtiva edən söz birləşmələri, cümlə və mətnlərin Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümə edilməsi, çətin tələffüz olunan ingilis sözlərinin, yanılmaclarının oxunması tapşırıqları verilmişdi. 2090 mətn və ifadədən ibarət bu tapşırıqlarda ingilis dilinin normalarından I kurslarda 1207 sapma halı aşkar edilmişdir. Onların 179-u fonetik, 390-nı leksik-semantik, 638-i qrammatik interferensiya təzahürüdür. II kurslarda normadan 890 sapma halı müəyyən edilmişdir. Onların 161-i fonetik, 248-i leksik-semantik, 481-i

qrammatik interferensiyanın nəticəsidir. III kurslarda müəyyən edilmiş 632 sapma halının 124-ü fonetik, 198-i leksik-semantik, 310-u qrammatik interferensiyanı təzahürüdür. IV kurslarda müşahidə edilmiş 382 sapma halının 80-i fonetik, 77-si leksik-semantik, 225-i qrammatik interferensiyanın nəticəsidir.

Beləliklə, yad dili öyrənərkən tələbələr ana dilində mövcud olmayan, yaxud ana dilinin dil hadisələrindən fərqlənən dil hadisələri ilə üzləşirlər. Tam mənimsəmə prosesi başa çatana qədər tələbələr yad dilin ana dili ilə interferensiyanın təsirini hiss edir və nəticədə, onun normalarından sapmalara yol verirlər.

*Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin dərc edilmiş aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında işıqlandırılmışdır.*⁷²

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqat prosesində əldə olunmuş

qənaətlər ümumiləşdirilmişdir. Dissertasiyanın əsas nəticələri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Dil əlaqələrinin təbiəti ilə bağlı geniş elmi ədəbiyyatın tədqiqi göstərdi ki, bu əlaqələr müxtəlif profilli dilçilərin diqqət mərkəzində qalmaqda davam edir. Dil əlaqələrinin nəzəri məsələlərinin və dil dəyişikliklərinin mahiyyətinin bilavasitə

⁷² Cəfərova, K.A. İngilis dilini öyrənən azərbaycanlı tələbələrin nitqində fonetik interferensiya hadisəsi // – Bakı: ADU, Elmi Xəbərlər, – 2016. №1, – s.30-34; Grammatical Interference in the Speech of Azerbaijani Students // – Düsseldorf – Germany: Eastern European Scientific Journal, – 2016. Ausgabe №4, – p.223-229; Cəfərova, K.A. Dil əlaqələri zəminində leksik interferensiya // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və Ədəbiyyat, – 2017. №2, – s.31-34; İngilis dilində danışan azərbaycanlı tələbələrin nitqində leksik interferensiya hadisəsi // Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, – Bakı: Bakı Biznes Universiteti, – 21 aprel, – 2017, – s.48-49; The Problem of Interference and its Influence of Learners Native Language // – Bulgaria: Trakia Journal of Sciences (TJS). Scientific Serial Published by Trakia University. Series Social Sciences, –2017. Vol. 15, № 4, – p.292-296; Typical mistakes in English speech of Azerbaijani students in condition of bilingualism // - Iran Islamic Republic: Journal of Social Science and Humanities Research: Qazvin: University College of Takestan, – 2019, Vol.7 (2), – p.67-72; The Importance of Translation in Interlingual Relations // – Brazil: Laplage Em Revista. Interdisciplinary research in the Social Sciences, – 2021. Vol.7 (3D), – p.574-581; Cases of Syntactic Interference in Students’ Translations between English and Azerbaijani” // - İndia: International Journal of Research and Review, 2023, Vol.10 (6), p.39-51. Indexed by COPERNICUS International.

nəzərdən keçirildiyi linqvistik ədəbiyyata əsaslanaraq bu tədqiqat işində iki yanaşmadan istifadə edildi: birinci yanaşma xarici amillərin təsiri altında, dil əlaqələri nəticəsində baş verən dəyişikliklər, ikincisi, sistem daxili dil mexanizmlərinin təsiri nəticəsində dilin daxili inkişaf meyilləri tədqiq olundu. Mövcud məlumatlara əsasən, uzun müddət təmasda olan bir çox dillərdə dilin bütün səviyyələrində arxaik cizgilər saxlanılmaqdadır.

2. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsində etnik amilin rolu hələ də müzakirə mövzusu olaraq qalır. Dil, mədəniyyət və etnik mənsubiyyətin əlaqəsi probleminə ümumi baxış bu dilin və mədəniyyətin etnik funksiyasını yerinə yetirmək, yəni etnodiferensiallaşdırıcı və etnointegrasiya xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir.

3. Kodların birindən digərinə keçmə qabiliyyəti (başqa dilə təsadüfən yanlış keçmə halları istisna olmaqla) danışanın dil bacarığının, kommunikativ və ümumi mədəniyyətinin yüksək səviyyəsini göstərir. Kodların birindən digərinə keçirilmə mexanizmləri insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma və nitq kommunikasiyası prosesinin nisbi rahatlığını təmin edir. Əksinə, fərdin öz nitqini ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq dəyişdirə bilməməsi, yalnız bir koda (yaxud yarımkoda) bağlılığı anomaliyadır və kommunikativ münaqişələrə gətirib çıxara bilər.

4. Dillərin uzun müddət əlaqədə olması və bilinqlərin nitqində dil normalarından sapma kimi davamlı interferensiya, ikinci dilə yiyələnmə prosesində indentifikasiya qanunlarının təsiri nəticəsində yaranır, çünki ikinci dil bilinqlərin dil şüurunda artıq formalaşmış birinci dilin kateqoriyaları, modelləri və vahidləri əsasında mənimsənilir. Nitqdə interferensiyanın yaranması ilk növbədə bilinqlərin ana dili ilə öyrəndiyi dilin sistemlərində olan fərqlərlə bağlıdır.

5. İngilis-Azərbaycan dil əlaqələri nəticəsində Azərbaycan dilinə daxil olmuş alınmalar daha çox ictimai-siyasi leksikanı, mədəniyyəti, social həyatın müxtəlif sferalarını, həmçinin ayrı-ayrı elm sahələrinə aid terminlərini əhatə edir.

6. Bilinqlizm dillərin təmasının ifadə forması kimi xalqların həyatında müəyyən sosial-tarixi şərait nəticəsində yarandığından, bu

dil hadisəsi təkcə dilçiliyin deyil, bir sıra digər elmlərin də obyektidir. Ona görə də bu hadisə linqvistika, sosiolinqvistika, psixologiya və pedaqogikanın kəsişdiyi məqamlarda öyrənilməlidir.

7. Bilinqvizm və diqlossiya terminləri eyni deyil. Bilinqvizm iki müxtəlif ildə danışmaq qabiliyyətini, fərdin (və ya kollektivin) öyrənilən dil sisteminə aid nitqi yaradıcı şəkildə qurmaq, kommunikativ vəziyyətdən asılı olaraq dildən dilə keçmək və iki dildə qarşılıqlı anlaşılmaya nail olmaq bacarığını nəzərdə tutursa, diqlossiya isə eyni bir dilin iki fərqli dialektində danışa bilməyi nəzərdə tutur.

8. Bilinqvlərin aksentindəki səhvləri müəyyən edərkən, səhvlərin əsas səbəbi kimi interferensiyanın ikitərəfli olduğunu nəzərə almaq lazımdır: interferensiya yalnız birinci deyil, həm də ikinci dil sisteminin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Bu baxımdan, bilinqvlərin xarici dil nitqində ikinci dil sisteminin birincinin diferensial və inteqral xüsusiyyətlərinə uyğun gəlməməsi nəticəsində yaranan kənarlaşmalarla müşahidə oluna bilər.

9. Bilinqvin xarici dil nitqində yol verilən prosodik-intonasiya səhvləri dedikdə, prosodiya və intonasiya komponentlərinin (vurğu, melodiya, intensivlik, müddət, temp, tembr, pauzalar) istifadəsində dilin sistem və normalarının pozulması başa düşülür.

10. Müqayisəli təhlil, oxşar və ya fərqli cəhətlər fonunda müqayisə edilə bilən dil sistemlərində əhəmiyyətli fərqləri müəyyən etməyə imkan verir, xüsusilə də interferensiyanın potensial sahəsinin proqnozlaşdırılmasına kömək edir. Buna baxmayaraq, səhvlərin müqayisəli şəkildə proqnozlaşdırılması həmişə birmənalı olmur və yaranan prosodik-intonasiya pozuntularının korpusu proqnozlaşdırılardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər.

11. İngilis və Azərbaycan dillərinin fonoloji sistemlərindəki tipoloji fərqlər (İngilis dilində uzun saitlərin olması, sözün sonunda cingiltili samitlərin karlaşmaması və s. bu əlamətlərin Azərbaycan dilində olmaması) interferensiyanın potensial sahəsini yaradır.

12. İngilis dilinin mənimsənilməsi, Azərbaycan dilinin əsasında baş verir. Buna görə də tələbələrin nitqində ana dilinin öyrənilən dillərə güclü mənfi təsiri müşahidə olunur ki, bu da çoxsaylı fonetik səhvlərə səbəb olur. Eyni zamanda, səhvlərin tipikliyi və fərdiliyi

interferent təsir dərəcəsini, eləcə də tələbələrin öyrənilən dilin fonetik qaydalarını bilməməsini müəyyən etməyə imkan verir.

13. Azərbaycanlı tələbələrin ingilis nitqində interferensiya bu dillərin sistemlərindəki müxtəlif səviyyəli fərqlərdən irəli gəlir. Tələbələrin ingilis nitqində leksik interferensiyanın səviyyəsi, interferensiyanın potensial sahəsindən asılı olur. Dil daşıyıcıları ilə birbaşa əlaqələrin, dil mühitinin olmaması onlarda ikinci dilin mənimsənilməsi prosesini ləngidir, güclü və sadə interferensiyanın baş verməsinə gətirib çıxarır.

14. Tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, ən çox qrammatik və leksik-semantik səhvlər interferensiyanın təsiri altında yaranan səhvlərdir: müxtəlif növ cümlələrdə söz sırasında, artıkların istifadəsi və buraxılmasında, fel zamanlarının qeyri-normativ uyğunluğu və istifadəsi, ingilis dilində cümlələrin Azərbaycan dilinin qanunauyğunluqlarına uyğun qurulması, cümlələrin qısaldılması, dil çatışmazlığı səbəbindən natamam ifadə, sifətlərin, zərflərin və sayların semantik cəhətdən düzgün işlədilməməsi.

Beləliklə, xarici dili öyrənərkən tələbələr ana dilində mövcud olmayan, yaxud ana dilinin dil hadisələrindən fərqlənən dil hadisələri ilə üzləşirlər. Tam mənimsəmə prosesi başa çatana qədər tələbələr xarici dilin ana dili ilə interferensiyasının təsirini hiss edir və nəticədə, dil normalarından sapmalara yol verirlər. Sapmalar, əsasən, yanlış analogiyadan irəli gəlir. İnterferensiyanın olmamasını tələbələrin xarici dili artıq tam mənimsəməsinin göstəricisi kimi qiymətləndirmək olar.

Tədqiqatın əsas məzmunu və müddəaları müəllifin Azərbaycanda və xarici ölkələrdə dərc edilmiş aşağıdakı elmi məqalələrində və iştirak etdiyi konfransların materiallarında öz əksini tapmışdır:

1. İnterferensiya və tərcümə // – Bakı: Azərbaycanda Xarici Dillər. Elmi metodik və ictimai-publisistik jurnal, – 2013. – s.14-16.
2. Dillərarası interferensiya hadisəsinin tədqiqinə dair // “Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri” adlı Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: ADU, – 10-11 dekabr, – 2013, – s.181-183.

3. İngilis-Azərbaycan dil əlaqələrinin təşəkkülü və inkişafı tarixindən // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş VI Beynəlxalq elmi konfransının materialları, – Bakı: BSU və Bakı Beynəlxalq multikulturalizm mərkəzi, – 5-7 may, –2015, – s.224-226.
4. Dillərarası leksik interferensiya hadisəsi // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların III Beynəlxalq elmi konfransının materialları, [2 cildə]. – Bakı: Qafqaz universiteti, – c.2. – 17-18 aprel, – 2015, – s.1057-1058.
5. İngilis dilində danışan azərbaycanlıların nitqində interferensiya hadisəsi // “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” adlı Respublika elmi-praktik konfransının materialları, – Bakı: ADU, – 4-5 may, – 2015, – s. 44-45.
6. Dildə Konvergensiya və Divergensiya hadisəsi // “Dil və Mədəniyyət” adlı Respublika elmi-praktik konfransının materialları, – Bakı: ADU, – 8-9 oktyabr, – 2015, – s. 46-48.
7. İngilis dilini öyrənən azərbaycanlı tələbələrin nitqində fonetik interferensiya hadisəsi // – Bakı: ADU, Elmi Xəbərlər, – 2016. №1, – s.30-34.
8. Fonetik interferensiyanın bəzi xüsusiyyətləri haqqında // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri (Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi), – 2016. №1, – s.26-28.
9. İnterferensiya nəticəsində dilimizə daxil olan əcnəbi sözlər // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 93-cü ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq elmi konfransının materialları, [2 cildə]. – Bakı: Qafqaz universiteti, – c.2. – 29-30 aprel, – 2016, – s.1268-1269.
10. Интерференция как следствие двуязычия // Материалы III Международной научно-практической конференции «Научные исследования в сфере гуманитарных наук: Открытия XXI века», – Пятигорск: – 4-5 февраля, – 2016. – с.31-36.

11. Dilçilikdə interferensiya anlayışı // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, – 2016. №7, – s.3-8.
12. Grammatical Interference in the Speech of Azerbaijani Students // – Düsseldorf – Germany: Eastern European Scientific Journal, – 2016. Ausgabe №4, – pp.223-229.
13. Интерференция в лингвистическом рассмотрении // The XV International Academic Congress. “Fundamental and Applied Studies in the Modern World” United Kingdom, Oxford, 06-08 September – 2016. – pp.580-586.
14. Diqlossiya və onun növləri // “Koqnitiv və tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri” adlı Beynəlxalq elmi konfransın tezisləri, – Bakı: – 20-21 oktyabr, – 2016. – s.17-19.
15. İnterferensiya psixoloji hadisə kimi // – Bakı: Journal of Qafqaz University Philology and Pedagogy. An International Journal, – 2016. Volume 4, №1, – pp.92-98.
16. Types of interference: phonetic, lexical and grammatical // “Müasir dilçiliyin aktual problemləri” adlı Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Sumqayıt: – 24-25 noyabr, – 2016, – s.280-281.
17. Dillərin qarşılıqlı təması zamanı yaranan substrat hadisəsi // Bakı Biznes Universiteti. Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 93-cü ildönümünə həsr olunmuş “Dünya iqtisadiyyatı və Azərbaycanda turizmin inkişaf istiqamətləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, – Bakı: – 05-06 may, – 2016, – s. 281-283.
18. Dildə interferensiyanın təzahürü və növləri // – Bakı: Azərbaycanda Xarici Dillər, – 2017. №4 (34), – s.95-98.
19. Билингвизм как характеристика современного общества // Образование, наука и инновации. Сборник статей по материалам международной научно-практической конференции, [в 2 части]. – Севастополь: – ч.2. – 27 апреля, – 2017, – с.74-78.
20. Dil quruculuğu və bilinçvizm məsələləri // Ümummilli lider H. Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri”. VIII Beynəlxalq

- elmi konfransın materialları, – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, – 4-5 may, –2017, – s.129-131.
21. Dil əlaqələri zəminində leksik interferensiya // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və Ədəbiyyat seriyası, – 2017. №2, – s.31-34.
 22. Bilinqvizmin öyrənilməsi aspektləri // – Bakı: Tağıyev oxuları. Elmi məqalələr toplusu, – 2017. №1, – s. 12-15.
 23. Xarici dillərin öyrənilməsi zamanı bilinqvin dil səriştəsinin formalaşması // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqlər, – 2017. №2, – s.43-47.
 24. Bilinqvizmin təsnifatı // – Bakı: Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, – 2017. №2, c.65, – s.40- 44.
 25. Yerli və xarici dilçilərin dil əlaqələri məsələsinə münasibəti // – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, “Dil və ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2017. 2 (102), – s.67-69.
 26. Dil yanaşmasının istiqamətləri // –Bakı: Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi xəbərləri, –2017. №3, c.2, – s. 3-7.
 27. İngilis dilində danışan azərbaycanlı tələbələrin nitqində leksik interferensiya hadisəsi // Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, – Bakı: Bakı Biznes Universiteti, – 21 aprel, – 2017, – s. 48-49.
 28. Dillərarası əlaqələrin yaranma səbəbləri // – Bakı: Azərbaycanda Xarici Dillər, – 2017. №2 (36), – s.82-85.
 29. Occurrence and Types of Interference in the Language // – United Kingdom: Advances in Social Sciences Research Journal.Society for Science and Education, – 2017. Volume 4 (20), – pp.93-99. Indexed by COPERNICUS international.
 30. Dillərarası əlaqələrin diaxronik baxımdan tədqiqi // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqlər, – 2017. №4, – s.76-80.
 31. О некоторых причинах возникновения двуязычия //– Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2017. №4, – s.62-64.

32. Monolinqvizm, bilinqvizm, polilinqvizm və ya dil problemi // Ümummilli lider H. Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş “Səmərəli islahatların uğurlu nəticələri: reallıqlar və perspektivlər” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, – Bakı: Bakı Biznes Universiteti, – 4-5 may, – 2017, – s. 203-204.
33. Возникновение национальных языков и типология двуязычия //– Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Tağıyev oxuları, Elmi məqalələr məcmuəsi, – 2017. №2, – s. 94-96.
34. The Problem of Interference and its Influence of Learners Native Language // – Bulgaria: Trakia Journal of Sciences (TJS). Scientific Serial Published by Trakia University. Series Social Sciences, – 2017. Volume 15, № 4, – pp.292-296.
35. The Role of Language Relationship in the Economy Development of the Caucasus // Romania: A Studia Universitatis, Babeş-Bolyai. Studia Europaea, – 2017. №4, – pp.109-118.
36. İkidillilikdə qrammatikanın mənimsənilməsi prosesi // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2018. №1, – s.32-37.
37. Subordinativ və Koordinativ Bilinqvizm // – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, “Dil və ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, –2018. №1 (105), – s. 32-34.
38. İnterferensiyanın koqnitiv xüsusiyyətləri // – Bakı: Azərbaycanda Xarici Dillər, – 2018. №1 (38) – s. 123-127.
39. Bilinqvizmin psixolinqvistik xüsusiyyətləri // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqlər, – 2018. №1, – s.18-24.
40. Dillərin qarşılıqlı təsirinin linqvistik xüsusiyyətləri // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2018. №1, – s. 7-10.
41. Language Relations and Russian Borrowings of Turkic Origin // Uluslararası Sempozyum. Haydar Aliyev: Çok Kültürlülük ve Hoşgörü İdeolojisi Çerçevesinde “Azərbaycan’ın Kurucusu Haydar Aliyev’in Doğumunun 95 Yılı Anısına Haydar Aliyev

- ve Türk Dünyası”, – Erzurum/Türkiye, – 13-14 Nisan (Aprel), – 2018, – s. 122-123.
42. Bilinçvizmin prinsipləri və bilinçvizm hadisəsində minoritar dilin taleyi // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Elmi əsərlər, Dil və ədəbiyyat seriyası, – 2018. №1, – s.90-93.
 43. Interference in the context of Word Co-occurrence //– Vienna: European Journal of Literature and Linguistics, – 2018. №2, – pp. 16-19.
 44. Ümumdünya vahid dili haqqında fikirlər // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2018. №3. – s. 21-24.
 45. Bilinçvizimdə kod keçidi hadisəsi // Ümummilli lider H. Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycan xalq cumhuriyyəti və müasir Azərbaycanın iqtisadi inkişaf istiqamətləri” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, – Bakı: Bakı Biznes Universiteti, – 03-04 may, – 2018, – s.340-341.
 46. Dil vasitələrinin nitqi qavramaya təsiri // – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, “Dil və ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2019. №2 (110), – s. 356-358.
 47. Dil əlaqələrinə ekdtralinçvistik yanaşma // Ümummilli lider H. Əliyevin anadan olmasının 96-cı ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanda ali təhsilin beynəlmilləşdirilməsi və rəqabət-liliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, – Bakı: – Bakı Biznes Universiteti, – 02-03 may, – 2019, – s.426-427.
 48. Typical mistakes in English speech of Azerbaijani students in condition of bilingualism // – Iran Islamic Republic: Journal of Social Science and Humanities Research: Qazvin: University College of Takestan, – 2019, Vol.7 (2), – pp.67-72.
 49. Lexical Interference and Ways of Its Elimination: Based on Experience with Junior Course Students of the Azerbaijan University of Languages // – Canada: International Journal of English Linguistics: Canadian Center of Science and Education, – 2020, Vol. 10 (2), – pp. 392-405.

50. The Importance of Language Contacts in the Field of Tourism // International Conference “Effective use of the tourism potential of the regions: theory, practice, and prospects”, – Samarkand – 21-22 February. Indonesian Journal of Cultural and Community Development Vol. 5, Indonesia – 2020.
51. Bilinqvizm və dünyanın dil mənzərəsi // “Rəqəmsal iqtisadiyyat: Azərbaycan yeni iqtisadi inkişaf mərhələsində” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, – Bakı: – Bakı Biznes Universiteti, – 25 noyabr, – 2020, – s.306-309.
52. The Linguacultural Aspect of Language Relations // Aşıq Ələsgərin 200 illik yubileyinə həsr olunmuş “Science and Education: preserving the past, creating the future” adlı XIII Beynəlxalq Elmi Simpozium, – Kars/Turkiyə: – ELGER beynəlxalq elm-tədris mərkəzi, – 24 April, – 2021, – s. 111-116.
53. The role of extralinguistic factors in interlingual relations and theoretical issues of interference // - US: Linguistics and Culture Review: publisher American Linguist Association, US, – 2021, Vol.5 (1), – pp.43-52.
54. Проблеми речи при билингвизме // – Dnipro, Ukraine: - Ways of science development in modern crisis conditions: abstracts of the 2nd International Scientific and Practical Internet Conference. International Electronic Scientific and Practical Journal, – June 3-4, – 2021, – pp.248-250.
55. The Importance of Translation in Interlingual Relations // – Brazil: Laplage Em Revista. Interdisciplinary research in the Social Sciences, Pedagogical & Educational Research, Political Sciences and International Relations, – 2021, Vol. 7 (3D), – pp. 574-581. Indexed by ERIH PLUS; Copernicus International.
56. Language contacts as one of the forms of realization of bilingualism and interference // - Cuba: Revista Universidad Y Sociedad. Social Sciences / Humanities Social Sciences, Interdisciplinary, – May-June, – 2022, Vol.14 (4), – pp.94-101. Indexed by WEB of SCIENCE core Collection: Emerging Sources Citation Index; SCOPUS.
57. Cases of Syntactic Interference in Students’ Translations between English and Azerbaijani” // – İndia: İnternational

Journal of Research and Review, 2023, Vol.10 (6), p.39-51.
Indexed by COPERNICUS International.

58. Müasir dünyada ikidillilik və dillərin mənimsənilməsi strategiyaları // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100-cü ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyev: multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası” VI Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, – 14 iyun, – 2023, – s.90-92.
59. Dillər və mədəniyyətlərarası əlaqələr zamanı “diffuziya” və “akkulturasiya” hadisəsi // – Bakı: Azərbaycan Universiteti, “İpək yolu”. Elmi jurnal, – 2023. №3, – s.100-107. COPERNICUS International, Eriş Plus beynəlxalq bazaları tərəfindən indeksləşdirilib.
60. Təhsildə ikidillilik modelləri // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100-cü il dönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın mühüm məsələləri: tədqiqat, elmi diskurs və beynəlmilləşmə” adlı beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, – 4-5 may, – 2023, – s.1446-1449.

Dissertasiyanın müdafiəsi "24" Oktyabr 2023-cü il tarixində saat 14:00 Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi, 33. Bakı Slavyan Universiteti.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Bakı Slavyan Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat "24" Sentyabr 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 14.09.2023

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 80890 işarə

Tiraj: 100 nüsxə